

České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina

Dana Hamplová, Jitka Rychtaříková, Simona Pikálková

Tato publikace vznikla za finanční podpory grantu
č. IAA 7028101 uděleného Grantovou agenturou Akademie věd ČR.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003.

ISBN 80-7330-040-0

OBSAH

1. Úvod (Dana Hamplová).....	5
2. Vstup do manželství a vzdělání českých žen: generace 1952-1982 (Dana Hamplová).....	11
3. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě (Jitka Rychtaříková).....	41
4. Třetí dítě v rodině: plány a realita u žen s různým stupněm vzdělání (Simona Pikálková)	84
5. Závěr (Dana Hamplová)	106

1. Úvod

Dana Hamplová

Prudký pokles sňatečnosti a plodnosti a nárůst počtu nesezdaných soužití v České republice po roce 1989 vyvolal rozsáhlý zájem mezi sociology a demografy. To, že součástí společenské transformace bude i změna rodinného chování, bylo možné očekávat a již začátkem 90. let někteří demografové upozorňovali na skutečnost, že zhroucení komunistického režimu bude provázet i proměna sňatkového a reprodukčního chování [např. Vereš 1991, Rychtaříková 1991]. V roce 1995 Fialová, Horská a Kučera na základě mezinárodní komparace a prvních trendů viditelných v českém populačním vývoji vyslovili několik prognóz týkajících se budoucího demografického vývoje. Autoři předpokládali, že si model tradiční rodiny zakotvené na manželství sice udrží v české společnosti dominantní postavení, sňatky se však posunou do vyššího věku, životní dráhy lidí budou mnohem rozmanitější a část obyvatel se rozhodne pro alternativní životní styl, například život bez sňatku, bez partnera nebo pro plánovanou bezdětnost. Zdůrazňovali přitom, že společnost se bude rozrůzňovat nejen v důsledku rozdílné ekonomické situace různých sociálních skupin, ale že lze v určitých sociálních skupinách očekávat i nové hodnotové orientace, které nejsou plně slučitelné s rodinným životem.

Během 90. let se uskutečnila celá řada empirických šetření zaměřených na proměnu rodinného chování, která se snažila odhalit faktory, jež muže a ženy při rozhodování o vstupu do manželství nebo narození dítěte ovlivňují. Zvláštní pozornost se přitom věnovala jak postojům a hodnotám české populace, tedy obecnějšímu kulturnímu milieu, tak ekonomické situaci mladých rodin a mladých svobodných a bezdětných mužů a žen.

Mezi první šetření zaměřená na rodinné chování patřil výzkum Českého statistického úřadu **Šetření reprodukce a zdraví žen** z roku 1993. O rok později se problematice manželství a rodičovství věnoval rodinný modul **mezinárodního výzkumu International Social Survey Programme (ISSP 1994)** organizovaný Sociologickým ústavem AV ČR a ve stejném roce tato instituce uskutečnila i výzkum **Rodina 94**, na který navazovalo rozsáhlejší šetření **Rodina 96**. Šetření Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí **Populační klima 1996** a **Formy rodinného života mladé generace 1996** se

zaměřovala na hmotné podmínky mladých rodin a mladých svobodných lidí. O rok později Sociologický ústav AV ČR uskutečnil šetření **Mladá generace 1997**, které zkoumalo mladé svobodné lidi, o nichž se předpokládalo, že jsou nositeli nového demografického chování. V roce 1997 se Český statistický úřad zapojil do mezinárodního projektu **Šetření rodiny a reprodukce** (Family and Fertility Surveys), který zkoumal jak demografické chování, tak pracovní historie a zdraví žen. Data z mezinárodního programu **The Acceptance of Population Related Policies (PPA)** z roku 2000 se zaměřují převážně na sociální politiku, ale dotazník zahrnoval i otázky týkající se životních preferencí a hodnot. V roce 2002 se opakoval pravidelný modul programu **ISSP Rodina a gender role 2002**, který v České republice obsahoval i nadvýběr mladých lidí ve věku do 35 let. K vysvětlení demografického chování však může přispět i celá řada dalších výzkumů, které se sice nezaměřovaly pouze na rodinné a demografické aspekty, ale těmito otázkami se rovněž zabývaly (například Evropská studie hodnot z roku 1991 a 1999).

I když v dnešní době existuje poměrně rozsáhlá datová základna, v interpretaci dat a vysvětlení demografických změn nepanuje příliš velká shoda. V diskusi se objevují dva základní interpretativní rámce: část autorů zdůrazňuje hodnotovou změnu a poukazuje na to, že Česká republika zažívá období druhého demografického přechodu, k němuž došlo v západní Evropě v druhé polovině dvacátého století. Například Ladislav Rabušic uveřejnil řadu studií dokumentujících postojové změny mladých generací [Rabušic 1997, 2001a, 2001b, 2002]. Na hodnotovou změnu však poukazují i další autoři [Kocourková, Bartoňová 1997, Sobotka 2002 atd.]. Na druhém konci názorového spektra stojí autoři, kteří pokles plodnosti a sňatečnosti interpretují jako součást sociálních problémů spojených s ekonomickou transformací a přirovnávají současný demografický vývoj k situaci během ekonomické krize ve 30. letech [Rychtaříková 1997/1998, 1998, 2001].

Kromě obecnějších prací, které se snažily o ucelené vysvětlení demografické změny, vznikla v 90. letech celá řada empirických studií, které se snažily postihnout dílčí aspekty sociální situace a kontext, v němž ke změnám demografického chování dochází. Například Kuchařová, Petrová [1997] uveřejnily studii týkající se sociálních a ekonomických podmínek mladých lidí, jejich data však nenaznačovala, že by životní úroveň mladých rodin rapidně klesala a nepotvrzovala tak, že by demografickou změnu bylo možné plně

vysvětlit ekonomickými těžkostmi. Fialová, Hamplová, Kučera a Vymětalová [2000] naopak analyzovali postoje mladých svobodných lidí, o kterých se předpokládalo, že jsou nositeli nových hodnot a nového demografického chování (Šetření Mladá generace 1997), nepotvrdili však ani opačný předpoklad, že mladí lidé odmítají manželství a rodinný život. Jejich data však naznačují, že mladí lidé mají poměrně vysoké hmotné aspirace, což může přispívat k odkladu sňatečnosti i odkladu rození dětí.

Následující texty této monografie navazují na předchozí práce na toto téma, zaměřují se však na úzkou otázku vztahu mezi vzděláním žen a demografickým chováním. Nejvyšší dosažené školní vzdělání patří v sociologické i demografické literatuře mezi vysvětlující faktory již tradičně. Je tomu tak nejen proto, že se vzdělání snadno měří a informace o něm bývá v datech snadno dostupná, ale existuje celá řada teoretických důvodů, proč lze vztah mezi školním vzděláním a demografickým chováním očekávat. Vzdělání je oficiálním a sociálně uznávaným měřítkem kulturního kapitálu [Bourdieu 1986] a jako takové ovlivňuje jak ekonomický potenciál člověka, tak jeho kulturní a hodnotovou orientaci. Vzdělání však ovlivňuje demografické chování i nepřímo, a to tím, že vyšší vzdělání vyžaduje delší školní docházku.

Souvislost mezi školní docházkou a vstupem do manželství (nesezdaného soužití) či rodičovstvím je poměrně snadno pochopitelná. Sociální dospělost se v evropském kulturním prostoru definuje v souvislosti s dokončením školy (Blossfeld, Huinink) a manželství v evropském kontextu vyžaduje ekonomickou nezávislost a schopnost založit vlastní domácnost. Kromě ekonomických překážek studium snižuje i množství času a energie, které má člověk k dispozici k vykonávání alternativních rolí, zvláště pokud se jedná o role tak časově náročné, jako je role manželská či rodičovská [Thornton, Axinn, Teachman 1995]. V moderní ekonomice přitom existuje celá řada podnětů pro to, aby lidé ve škole zůstali, a odložili spíše manželskou a rodičovskou roli než studium. Významným motivem je, že vzdělání zvyšuje budoucí výdělečný potenciál, budoucí životní úroveň, a tedy i možnost založit vlastní domácnost. Nelze však zcela opominout ani to, že v moderních společnostech existuje tendence k pozitivnímu výběrovému párování a partnerské homogamii. Odchod ze školy tak může mimo jiné znamenat i to, že jedinec ztratí relativní postavení na sňatkovém trhu a získá partnera s nižším vzděláním, než kterého by získal, pokud by ve studiu pokračoval [ibid:763].

Souvislost mezi demografickým chováním a vzděláním jako měřítkem kulturního kapitálu je komplikovanější. Vzdělání, resp. obdržení patřičného vysvědčení je oficiálním dokladem o specifických schopnostech a znalostech potřebných pro dané povolání, a poukazuje tak na výdělečný potenciál člověka a jeho postavení na pracovním trhu. I když to neznamená, že každá osoba s daným osvědčením má šanci dostat určitou práci, naznačuje to relativní šance na úspěch a nabízené možnosti. Pokud demografické chování souvisí s ekonomickým postavením člověka a schopností založit vlastní domácnost, vzdělání by mělo představovat významný faktor, který jej ovlivňuje. Důležité rovněž je, že různé vzdělanostní skupiny procházejí socializací v různých prostředích a kulturních milieu, a liší se tak často v hodnotách a životních cílech [Inglehart 1990]. Například Hamplová [2000] analyzovala životní cíle mladých svobodných lidí v České republice podle vzdělání a ukázala, že pro vyučené muže a ženy je materiální zázemí a hodnota „mít hodně peněz“ důležitější než „žít pro rodinu“, zatímco vysokoškolačky hodnotily význam rodiny ze všech vzdělanostních skupin nejvýše.

Tato monografie obsahuje tři texty, které využívají jak tvrdých dat ze Sčítání lidu (Rychtaříková), tak výsledků mezinárodního srovnávacího Šetření rodiny a reprodukce (Family and Fertility Surveys – FFS, Hamplová, Pikálková). Výzkumy Family and Fertility Surveys probíhají pod záštitou Evropské komise pro populační otázky, která je součástí Ekonomické komise pro Evropu Spojených národů (United Nations Economic Commission for Europe) a mapují hlavní trendy v rodinném a reprodukčním chování obyvatelstva. Zvláštní pozornost věnují partnerskému chování (vzniku a rozpadu manželství a nesezdaných soužití), reprodukčnímu chování, ale berou v úvahu i hodnoty a pracovní historie dotazovaných.

Úvodní práce Dany Hamplové se zabývá vztahem mezi nejvyšším dosaženým vzděláním, školní docházkou a vstupem do manželství či nesezdaného soužití. Vychází přitom z konceptu životní dráhy a jako metodu využívá event-history modelování, které umožňuje analyzovat souvislost a časování událostí v různých oblastech života. Následují analýzy Jitky Rychtaříkové, která se věnuje generační plodnosti žen podle výsledků Sčítání lidu 2001 podle vzdělání a rodinného stavu.

Simona Pikálková využívá data FFS a věnuje se specifické otázce třetího dítěte. Analyzuje přitom jak pravděpodobnost narození třetího dítěte, tak

postojové a hodnotové orientace týkající se dětí, rodiny a profesionální kariéry u žen s různým stupněm vzdělání.

Literatura

- Berger, P.L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Blossfeld, H.P., J. Huinink 1991. „Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation.“ *American Journal of Sociology* 97(1): 143-168.
- Bourdieu, P. 1986. „The forms of Capital.“ Pp. 241-258 in G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Čermáková, M. 1997. *Rodina a mění se gender role*. Working Papers 97:8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Fialová, L., D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fialová, L., P. Horská, M. Kučera 1995. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Praha: Nadace START.
- Hamplová, D. 2000. „Názory na manželství a rodinu mladých svobodných lidí v roce 1997.“ *Demografie* 42(2): 92-99.
- Inglehart, R. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Kocourková, J., D. Bartoňová 1997. „Reproductive Behaviour of the Population in the Czech Republic in the 1990s.“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, Supplementum: 199-207. Praha: PpF UK.
- Kuchařová, V., I. Petrová 1997. „K sociálním souvislostem změn v demografickém chování mladé generace.“ *Demografie* 39(3):179-190.
- Rabušic, L. 2002. „K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky.“ *Demografie* 44:177-187
- Rabušic, L. 2001a. „Value Change and Demographic Behavior in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1):99-122.
- Rabušic, L. 2001b. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (Sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39 (2):114-119.
- Rychtaříková, J. 2001. „Recent Changes in Family Behavior in the Czech Republic.“ *Der Donauraum* 41(4): 29-41.

Úvod

Rychtaříková, J. 1998. „Současné trendy a vzorce populačního chování východní a západní Evropy.“ *Demografie* 40: 252-257.

Rychtaříková, J. 1997/1998. „Česká republika a druhý demografický přechod?“ *Geografické rozhledy* 2:39-42.

Rychtaříková, J. 1991. „Rodina v Evropě, stav a očekávané trendy v Československu.“ *Geografické rozhledy* 9-10.

Sobotka, T. 2002. *Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation.* Working Paper Series 02-1. Groningen: Population Research Centre.

Thornton, A., W.G. Axin, J.D. Teachman 1995. „The influence of School Enrollment and Accumulation on Cohabitation and Marriage in Early Adulthood.“ *American Sociological Review* 60:796-774.

Vereš, P. 1991. „Několik úvah o současném a budoucím populačním vývoji.“ *Demografie* 33 (2): 97-104.

2. Vstup do manželství a vzdělání českých žen: generace 1952-1982

Dana Hamplová

Během druhé poloviny 20. století prodělala rodina ve většině západních zemí zásadní proměnu. Proměnily se normy i reálné chování a dříve standardní model rodinného startu: sňatek, založení společné domácnosti a narození dítěte ztratil nutnou závaznost.¹ Nezanedbatelný podíl lidí volí jinou posloupnost událostí či do manželství vůbec nevstupuje, víceméně tolerovanou a v určité životní fázi i preferovanou formou partnerského života se stala nesezdaná soužití. Podobným vývojem prošla v 90. letech i Česká republika, kde se celkový počet uzavíraných sňatků snížil o třetinu (z 81 tis. v roce 1989 na 55 tis. v roce 2000) a kde průměrný věk svobodného ženicha vzrostl z 24,6 na 28,9 let a svobodné nevěsty z 21,8 na 26,5 let.

Tento text navazuje na celou řadu předchozích prací, které se snažily demografickou změnu popsat a vysvětlit [např. Fialová et al. 1995, Fialová et al. 2000, Kocourková, Bartoňová 1997, Kuchařová, Petrová 1997, Pollnerová 2002, Rabušic 1997, 1998, 2001a, 2001b, 2002, Rychtaříková 1997/98, 1998, 2001, Sobotka 2002 atd.]. Soustředí se na specifickou otázku vztahu mezi vstupem do manželství a vzděláním. V první části shrnuje sociologické teorie vysvětlující demografickou změnu a na jejich základě poté formuluje sadu hypotéz o vztahu mezi vstupem do manželství a vzděláním. V druhé části textu používám metodu even-history modelování, která bere v úvahu nejen pravděpodobnost, ale i časování událostí v rámci životní dráhy, a ověřuji hypotézy na datech z Šetření rodiny a reprodukce z roku 1997 (Family and Fertility Survey).

1. Teorie racionální volby

První skupinu teorií, které se snaží vysvětlit změny demografického chování, představují různé verze **teorie racionální volby**, které proměnu rodinné-

¹ Skutečnost, že tento model byl standardní, neznamená, že se mu podřizovala celá populace. Například konkubinát má dlouhou historickou tradici. Podstatné ovšem je, že tradiční model rodinného startu sňatek – společné soužití – narození dítěte byl jednoznačnou a nezpochybnovanou normou a jiné chování bylo hodnoceno jako deviantní.

ho chování připisují ekonomickým a institucionálním faktorům, především změnám pracovního trhu. Vycházejí z předpokladu, že člověk jedná relativně racionálně, a to i v případě skutečností, které jsou opředeny celou řadou romantických představ a ideálů, jako je například navazování partnerských vztahů a zakládání rodiny. Pojem racionální přitom vyjadřuje skutečnost, že lidé zvažují, jaké dopady bude mít určité jednání na jejich život a k čemu povedou činy a aktivity, pro které se rozhodnou. Tyto teorie předpokládají, že lidé ve svém jednání vybírají z různých variant, zvažují očekávané přínosy a ztráty a své chování volí tak, aby dosáhli žádoucího stavu a minimalizovali ztráty. Neznamená to, že lidé důsledky svého jednání vždy realisticky odhadnou, ale že berou v úvahu předpokládané důsledky svých činů. V nejobecnějším významu teorie racionální volby poukazují na to, že lidé jsou zaměřeni k nějakému cíli a jednají způsobem, o kterém si myslí, že je v rámci daných možností k danému cíli dovede.

Podstatnou charakteristikou teorií racionální volby je, že se soustředí na způsoby, jak dosáhnout cíle, ignorují však cíl, k němuž lidé chtějí dospět a vyhýbají se tak složitému problému, jak měřit hodnoty. Klasická teorie racionální volby tento cíl definuje pomocí ekonomických pojmů maximalizace užitku (i když se v žádném případě nemusí jednat o maximalizaci ekonomického či finančního prospěchu, jak by mohl tento pojem naznačovat). I když na obecnější rovině teorie racionální volby berou v úvahu preference a sociální normy,² v analýzách demografického chování otázku preferencí nebo sociálního tlaku většinou ignorují a vycházejí z toho, že rozdíly v demografickém chování souvisí se změnou ceny, nikoliv s rozdíly v preferencích. Většina teorií tohoto typu připouští, že vynechat hodnoty ze sociologického výzkumu je nemožné, protože lidské chování je v samém základu motivováno určitými cíli, vycházejí však z předpokladu, že lidé základní hodnoty sdílejí, a ty hodnoty, které nesdílejí, jsou náhodně rozložené bez ohledu na objektivní omezení.

Důraz na racionalitu však neznamená, že by teorie racionální volby ignorovaly otázku emocí a předpokládaly, že lidé vědomě kalkulují, co jim vztah přinese a zda pro ně bude výhodný. Vycházejí však z toho, že institucionál-

² V pozdějších analýzách Becker [1997] předpokládá, že volbu kromě omezení ovlivňuje i lidský kapitál, který zahrnuje jak kapitál osobní, tak společenský. Osobní kapitál je přitom ovlivněn osobní zkušeností a zvykem, společenský kapitál zahrnuje vliv referenční skupiny, a bere tedy v úvahu i společenské normy a vliv.

ní struktura společnosti ovlivňuje chování, zvláště na úrovni makrostruktury, protože definuje, co je výhodné a co ne. Jinými slovy institucionální struktura a ekonomické faktory definují podněty, které ovlivňují chování [Coleman, Fararo 1992]. Teorie racionální volby se proto ve většině případů zabývají vztahem mezi společenskou makrostrukturou a lidským chováním, ne motivací jednotlivců.

Nejvýznamnější představitel teorie racionální volby **Gary S. Becker** [1991, resp. 1996] založil svoji teorii na předpokladu, že hlavním důvodem, proč muži a ženy zakládají rodinu, je „produkce“ dětí, a to nejen ve smyslu kvantity, ale v moderní společnosti především ve smyslu kvality. Z hlediska tohoto cíle je pak podle Beckera pro rodinu vždy výhodná dělba práce a to, aby každý z partnerů rozvíjel jiný typ lidského kapitálu. Becker tento přístup vysvětluje na příkladu dvou lidí, kteří mají stejné předpoklady pracovat v domácnosti i stejné předpoklady uspět na trhu placené práce. Pokud tito dva lidé budou věnovat placenému zaměstnání x hodin, výsledek bude stejný, jako když jeden z nich stráví v placeném zaměstnání $2x$ hodin a druhý se bude plně věnovat domácnosti. Pokud ovšem každý z nich začne investovat do specializovaného kapitálu, zvýší se efektivita obou a vzroste i celkový „produkt“ domácnosti. Na muže a na ženu se v podstatě hledí jako na dva obchodní partnery, mezi nimiž dochází k obchodní směně, a základním principem, podle něhož dochází k výběrovému párování, je tak podle Beckera komplementarita ekonomických rolí.

Jak tato koncepce souvisí se změnou rodinného chování? Becker předpokládá, že v okamžiku, kdy ženy začaly opouštět domácnost a nastupovat do placeného zaměstnání, vzrostla cena jejich času a manželství přestalo přinášet tolik výhod jako dříve, protože to narušilo pro obě strany výhodnou dělbu práce. Pokles sňatečnosti je pak přímým důsledkem toho, že manželství je méně výhodné. Z Beckerovy teorie lze vyvodit předpoklad, že vzdělání bude významně ovlivňovat pravděpodobnost uzavření sňatku u mužů i u žen. Vyšší výdělečný potenciál vzdělanějších žen by měl snižovat pravděpodobnost, že vstoupí do manželství, protože cena jejich času je vyšší a dělba práce je v jejich případě méně výhodná. U mužů by se však měl vliv vzdělání projevat opačně: vzdělanější muži s vyšším výdělečným potenciálem by měli být na sňatkovém trhu přitažlivější než muži s nižším vzděláním, a měli by proto častěji vstupovat do manželství.

Jedním z hlavních kritiků Beckerovy koncepce je **Valeria Oppenheimerová** [1988, 1997, Oppenheimer, Lew 1995], která rovněž připisuje pokles sňatečnosti změnám pracovního trhu, Beckerovu teorii však odmítá. Především podle Oppenheimerové nejde o to, že by lidé vstupovali do manželství méně, ale že je odkládají do vyššího věku. Tvrdí, že teorie zdůrazňující specializaci a dělbu práce v rodině umějí vysvětlit chování těch, kteří se rozhodnou manželství nikdy neuzavřít, nedávají však odpověď na otázku, proč lidé sňatky odkládají. Oppenheimerová tak odmítá klasickou teorii racionální volby v podobě, jak ji vytvořila New Home Economics, a navrhuje alternativní teorii, která rovněž vychází z principů racionální volby a koncepce sňatkového trhu.

Její teorie nepředpokládá, že by existovalo jedno univerzální vysvětlení, proč sňatky odkládají muži a proč se později vdávají ženy, ale navrhuje vysvětlovat odklady u obou pohlaví jinak. V obou případech se však soustředí na pracovní trh a předpokládá, že výběr partnera je dnes náročnější a delší proces než dříve. V minulosti mohly ženy vstupovat do manželství mladé, protože informace o vlastnostech, které byly podstatné pro jejich úspěch na sňatkovém trhu (základní osobnostní charakteristiky, fyzická přitažlivost, náboženské vyznání či sociální původ), jsou relativně dostupné už v mladém věku. Nástup žen do placeného zaměstnání však podle Oppenheimerové změnil kritéria výběru a i v případě žen začíná být důležité, jak uspějí na pracovním trhu, tedy i v případě žen je třeba počkat, až se projeví jejich výdělečný potenciál. Posun sňatkového věku v případě mužů lze podle Oppenheimerové, Kalmijn a Lima [1997] a Oppenheimerové [1994] připsat tomu, že se od 60. let zhoršuje pozice mladých mužů na pracovním trhu, a je tedy potřeba déle čekat, až se jejich pracovní dráha stabilizuje a bude možné určit jejich budoucí životní styl.

Nesezdané soužití je podle Oppenheimerové jedním ze způsobů, jímž mladí lidé odpovídají na rostoucí nejistotu ohledně ekonomických rolí. Nabízí totiž výhody manželství i svobodného stavu [1994: 308], protože s sebou nenese dlouhodobé závazky, ale zároveň umožňuje, aby se mladí lidé nemuseli vzdávat společného života, a nemuseli tak platit cenu za „sexuální izolaci nebo promiskuitu“ [Oppenheimer 1988: 583]. Navíc nesezdané soužití podle Oppenheimerové zvyšuje množství informací, které jsou o partnerovi k dispozici, a pomáhá tak uskutečnit rozhodnutí, zda vstoupit do manželství či nikoliv.

Očekávání Oppenheimerové, jaký vliv bude mít vzdělání žen na vstup do manželství, se tak liší od předpokladů Beckera. Oppenheimerová vztah mezi vzděláním a sňatečností explicitně vyjadřuje a tvrdí, že ekonomická nezávislost ženám dává prostředky na to, založit samostatnou domácnost i v době, kdy by ji muž sám nebyl schopný podporovat, a může mít pozitivní dopad na sňatečnost [Oppenheimer 1995]. Lze proto předpokládat, že vzdělanější ženy budou sňatek odkládat, protože předčasné ukončení vzdělání je stojí více než v minulosti, avšak v okamžiku, kdy dostudují, budou do manželství vstupovat s vyšší intenzitou než jejich méně vzdělané vrstevnice.

Teorie Garyho Beckera a v podstatě i teorie Valerie Oppenheimerové vysvětlují změnu demografického chování změnou ceny a příjmů. Pro Beckera je základním motivem pro vstup do manželství „produkce“ dětí, pro Oppenheimerovou maximalizace příjmu domácnosti, oba však předpokládají, že preference (cíle lidského jednání) se nezměnily. *Richard Easterlin* vytvořil ekonomický model demografického chování, který předpokládá, že změna ceny vyvolává i změnu preferencí [Macunovich 1996]. Easterlin se domnívá, že pokud se uzavření sňatku stává nákladnější, lidé přestanou o vstup do manželství usilovat a zvolí jiné životní cíle.

Základním pojmem Easterlinovy teorie je tzv. relativní příjem mužů (male relative income), který vyjadřuje poměr mezi příjmy a hmotnými aspiracemi. Hmotné aspirace přitom odrážejí materiální zázemí, na které si mladí lidé zvykli u svých rodičů [Pollnerová 2001]. Schopnost dosáhnout podobného materiálního standardu jako rodiče závisí na početní síle daných generací a na tom, jak velké konkurenci čelí při vstupu na pracovní trh, silné ročníky čelí vyššímu tlaku na pracovním trhu, a volí proto jiné životní cíle než manželství a rodičovství, pro slabé ročníky je počátek pracovní dráhy snadnější, vstup do manželství méně obtížný, a proto i více žádoucí.

Argumenty **Hanse-Petera Blossfelda** a **Mellindy Millsové** [2000] se rovněž týkají pracovního trhu. Autoři vysvětlují změnu demografického chování v rámci obecnější globalizační teorie a poukazují na to, že i když je světová ekonomika na počátku 21. století integrovaná přibližně ve stejné míře jako byla světová ekonomika před první světovou válkou, rozvoj nových technologií a modernizace změnily nároky kladené na pracovní sílu [Mills, Blossfeld, 2000]. Pracovní síla musí být flexibilnější a dynamičtější a budoucnost se stává méně předvídatelnou, životní dráhy se stávají rozma-

nitější a přechod mezi jednotlivými fázemi životního cyklu ztrácí jasné a zřetelně vymezené hranice. Značnou ekonomickou nejistotu ohledně sociálních a ekonomických rolí prožívají zvláště mladí lidé, kteří jsou na pracovním trhu „outsidery“ a kteří teprve usilují o to, stát se jeho součástí. Mladí lidé se proto snaží odložit dlouhodobé závazky a racionální odpovědi na rostoucí nejistotu je přesun od manželství k nesezdanému soužití, které s sebou nese závazky pro budoucnost [Mills, Blossfeld, 2000]. Rostoucí nejistota však podle těchto autorů nezasahuje všechny sociální skupiny stejně. Lze například předpokládat, že vzdělanější lidé s vyšším výdělečným potenciálem a většími možnostmi mají více prostředků vyrovnat se s rostoucí nejistotou. I když studují déle a sňatky odkládají, v okamžiku, kdy školu dokončí, mají lepší pracovní uplatnění a lepší předpoklady do manželství vstoupit.

2. Normativní teorie

Protipól teorií racionální volby představují normativní teorie, které odmítají, že by za demografickou změnou stály ekonomické těžkosti či otázka výhodnosti manželství, ale změny rodinného života přisuzují posunu v hodnotách a preferencích, především sekularizaci, individualismu, důrazu na svobodu a nezávislost a nové ideologii týkající se postavení mužů a žen ve společnosti. Neodmítají vliv strukturálních či ekonomických faktorů, ale spíše jsou založeny na předpokladu, že modernizace, technologické změny (zvláště dostupná antikoncepce) a rozvoj sociálního státu umožnily změnu hodnot a preferencí, na jejichž základě se pak změnilo i lidské chování.

K nejnvlivnějším autorům z okruhu normativních teorií patří **Ronald Inglehart** [1977, 1990], jehož přístup vychází z pojetí kultury jako souboru vědění a hodnot, které si daná sociální skupina vytvořila k tomu, aby se vyrovnala s vnější i vnitřní změnou. Podle Ingleharta hrály ekonomické faktory klíčovou roli ve společenských procesech v období rané industrializace, v moderních vyspělých společnostech význam ekonomických faktorů poklesl a lidské chování začaly více ovlivňovat hodnoty [Inglehart 1990].

Inglehart zasadil klesající sňatečnost a nižší podíl osob žijících v manželství do kontextu obecnějšího přesunu od „materialistických“ k „postmaterialistickým“ hodnotám. Je nutné zdůraznit, že pojetí „materialismu“ a „postmaterialismu“ se u Ingleharta liší od běžného významu slova mate-

rialismus: „materialistické hodnoty“ se podle Inglehartovy definice vztahují k fyzickému blahobytu a bezpečí, „postmaterialistické“ hodnoty se soustředí na kvalitu života. Díky uvedené definici mohl Inglehart rodinu a rodinné hodnoty přiřadit k „materialistické orientaci“, protože podle něj souvisejí s potřebou bezpečí, a nesezdané soužití nebo život bez stálého partnera k „postmaterialistickému“ životnímu způsobu.

Inglehart tvrdí, že tradiční rodina dodávala lidem jistotu a zázemí, které potřebovali, když žili v těžkých a stresujících podmínkách. Dnešní mladé generace se však cítí bezpečnější díky bezprecedentnímu bohatství moderních společností a rozvoji sociálního státu, který převzal zodpovědnost za přežití i základní životní standard, a nemusejí proto dbát na vytváření primárních vazeb a stálých vztahů. Můžou si naopak dovolit klást větší důraz na nezávislost, seberealizaci a sebevyjádření, a vyhovuje jim proto nesezdané soužití, které s sebou nese méně závazků než manželství.

Mezi normativní teorie patří i koncepce tzv. **druhého demografického přechodu**, která vzešla z nizozemského demografického výzkumu [např. Van de Kaa 1987, 1993; Lesthaeghe a Moorse 1992; Wiersma 1983]. Van de Kaa [1993] věnoval pozornost třem typům společenských procesů, které ovlivňují demografické chování: sociální strukturu, kulturu a technologickému vývoji. I když Van de Kaa zdůrazňuje, že tyto tři typy procesů působí souběžně a vzájemně se ovlivňují [s. 104], přisuzuje primát hodnotám a tvrdí, že se technologické a strukturální inovace mohly projevit jen díky hodnotové změně. Například rozvoj moderní antikoncepce by sám o sobě sexuální chování nezměnil, ale moderní antikoncepce se mohla rozšířit jen díky tomu, že lidé začali vyznávat nové hodnoty [ibid.: 116].

Základem nových hodnot, které ovlivnily demografické chování, je podle Van de Kaa sekularizace a individualismus. Moderní lidé jsou přesvědčeni, že mají právo hledat sebenaplnění a že mají povinnost maximálně využívat své nadání bez ohledu na širší sociální skupinu, jejímiž jsou členy. Volí proto takový životní způsob, který jim dává volný prostor pro nezávislé rozhodování, a vyhýbají se závazkům, které by je dlouhodobě omezovaly. Nesezdané soužití těmto požadavkům vyhovuje, takže je podle Van de Kaa logické, že se zvyšuje podíl párů, které spolu žijí, aniž by uzavřely sňatek. Van de Kaa ovšem neopomíjí ani změnu objektivních

podmínek, ale – stejně jako Inglehart - zdůrazňuje, že tyto hodnoty se mohly rozšířit jen díky rozvoji sociálního státu a bohatství moderních společností.

K normativním teoriím lze dále přiřadit i **Anthony Giddense** [1992], podle něhož se v „postmoderních“ společnostech změnil samy principy, na nichž se vztahy zakládají, a dřívější představu romantické lásky nahradil tzv. volně plynoucí (confluent) či čistý (pure relationship) vztah, v němž proti sobě stojí dva lidé jako dvě nezávislé individuality. Giddensův „volně plynoucí“ či „čistý vztah“ se zcela rozchází s romantickou představou výjimečnosti a trvalosti a nesnaží se předstírat, že pravá láska je věčná a ten druhý je ten jediný a nenahraditelný. V „čistém vztahu“ prý již nejde o to, najít toho pravého partnera, ale o samotnou emocionální vazbu. „Čistý vztah“ nemusí být podle Giddense v žádném případě monogamní a trvá jen do doby, „než se něco změní“ a dokud oba partneři ve vztahu nacházejí dostatek uspokojení. Giddensovy představy vycházejí z přesvědčení, že ideál romantické lásky souvisel s oddělením domova od světa práce, proměnou vztahů mezi rodiči a dětmi a „vynálezem“ mateřské lásky, v době emancipace a rovnosti však na takových zastaralých konceptech nelze vztah postavit.

V české sociologické literatuře lze k normativním teoriím přiřadit práce Ladislava Rabušice [2001a, 2001b], který vztahuje Inglehartovu teorii a teorii druhého demografického přechodu na český případ a předpokládá, že demografické změny v 90. letech jsou převážně změnami hodnotovými. Když se komunistický režim zhroutil, mladá generace získala zcela novou životní zkušenost a místo familistických hodnot typických pro socialistické období pro ně začal být přitažlivý individualismus a možnost seberealizace. Podle Rabušice není náhodou, že nositeli nového demografického chování jsou generace narozené na konci šedesátých a v sedmdesátých letech, které dětství prožívaly v relativním ekonomickém dostatku, a které si proto mohou „dovolit“ věnovat pozornost i „nematerialistickým“ hodnotám.

Většina autorů z tohoto okruhu argumentuje tím, že moderní (či postmoderní nebo postmaterialistické) hodnoty souvisejí s vyšší dosaženého vzdělání. Inglehart předpokládá, že vzdělanější lidé čelí menší nejistotě, a měli by proto být postmaterialističtější než lidé s nižším vzděláním. Tuto tendenci navíc posiluje fakt, že vzdělanější lidé patří do specifických komunikačních sítí, v nichž převažují liberální hodnoty [Inglehart 1990]. Liebroer [1991]

dále tvrdí, že vzdělanější lidé přisuzují větší hodnotu nezávislosti a autonomii, tudíž lze předpokládat, že budou častěji volit nesezdané soužití.

3. Přehled předchozích výzkumů

Shrnout výsledky empirického výzkumu, který se od 70. let zabývá souvislostmi mezi formováním partnerských svazků, výběrovým párováním a sociální strukturou, je poměrně složité, neboť i když ve většině společností není volba mezi manželstvím a nesezdaným soužitím náhodně rozložena, neexistuje univerzálně platný vzorec, podle kterého by se volba mezi manželstvím a nesezdaným soužitím řídila. Problematické je navíc to, že se souvislost mezi sňatkovým chováním a socioekonomickou pozicí v historickém čase mění. Historicky byla nesezdaná soužití (konkubinát) spojena s nižšími a chudšími vrstvami společnosti [Laslett et al. 1980], během 20. století se však začala šířit z dělnických vrstev i do středních a vyšších vrstev a v některých zemích střední vrstvy nakonec předčily vrstvy nižší.³

Podle opakovaných výzkumů žijí v USA v nesezdaných soužitích lidé v horší ekonomické situaci [například Manning, Lichter 1996; McLanahan, Casper 1995, cit. dle Blackwell, Lichter 2000; Brown, Booth 1996] a poukazuje se na to, že nesezdaná soužití jsou variantou partnerského života pro dvojice, v nichž muž není dostatečně ekonomicky atraktivní [Clarberg 1999, Spanier 1983]. Naopak ve Francii středních třídy dlouho odolávaly neformálním svazkům a volily přímé manželství, nakonec ale přijaly nesezdané soužití ve větší míře než dělnické vrstvy a dnes je možné nesezdané soužití spojovat spíše s vyššími vrstvami společnosti [Villeneuve-Gokalp's 1991, cit. dle Carmichael 1995: 64]. Rovněž souvislost se vzděláním a tím, zda lidé žijí v manželství, nesezdaném soužití, případně sami, není univerzální, ale národně specifická. V případě Spojených států opět platí, že v nesezdaných soužitích žijí především lidé s nízkým vzděláním [Spanier 1983, Bumpass, Sweet 1989, Blackwell, Lichter 2000, Brown, Booth 1996]. Studie z Francie však buď souvislost se vzděláním nepotvrzují, nebo naznačují pravý opak

³ První studie nesezdaných soužití ze Spojených států zpracovávaly malé vzorky z univerzitního prostředí (university-based samples) a vyvolávaly tak mylný dojem, že se nesezdaná soužití šíří z akademického prostředí. Pozdější výzkum amerického prostředí, stejně jako studie ze Švédska a Francie však ukazují, že v těchto společnostech studenti napodobovali životní styl nižších vrstev, nikoliv naopak [Carmichael, 1995:54].

a spojují nesezdaná soužití s vyššími vzdělanostními skupinami [Carmichael 1995: 63, Šalamounová, 2000]. Rovněž výsledky z Velké Británie se zdají být rozporuplné [Carmichael 1995, 63]. Podle Kiernan [2000] v některých evropských zemích (Francii, Rakousku či Maďarsku) vstupují přímo do manželství bez předchozího nesezdaného soužití spíše ženy s nižším vzděláním, v jiných (např. Západní Německo, Švédsko) má závislost tvar paraboly: do přímého manželství vstupují ženy s nejnižším a nejvyšším vzděláním [ibid.: 53-54].⁴

V České republice se problematikou nesezdaných soužití zabývá několik prací. Ve specifickém vzorku brněnských snoubenců, který analyzoval Ivo Možný [1987], bylo nesezdané soužití typické pro snoubence, kteří nedosáhli ani nižšího středního vzdělání⁵ [ibid.: 122]. Ladislav Rabušic a Ivo Možný [1992] ve výzkumu brněnských snoubenců pokračovali s podobnými výsledky. Rychtaříková [1994] analyzovala soužití druha a družky podle výsledků Sčítání lidu, tedy na datech pokrývajících celou populaci, a rovněž ukázala, že soužití druha a družky je typické pro méně vzdělané vrstvy obyvatelstva. Podobná souvislost se však neprojevila v analýzách Hamplové a Pikáلكové [2002], které se věnovaly předmanželským nesezdaným soužitím.

4. Použitá metoda a hypotézy

Časování sňatku nebo nesezdaného soužití úzce souvisí s dalšími událostmi v životě člověka, a tak je třeba je studovat v rámci životní dráhy. Následující analýzy proto vycházejí z konceptu životní dráhy, který bere v úvahu posloupnost a časování životních událostí. Životní dráha představuje řetězec propojených událostí v různých oblastech života, které člověk zažívá od narození do smrti a pořadí a časování těchto událostí je přitom třeba chápat v souvislosti s časováním a pořadím událostí předchozích [Manting 1994: 35]. I když koncept životní dráhy odkazuje k individuálnímu životu, nelze ji chápat izolovaně od společenského kontextu, v němž jedinec žije. Životní dráha je ovlivněna konkrétními historickými událostmi a zkušenostmi, spo-

⁴ Analýzy Kiernanové ovšem pracují jen s nejhrušší vzdělanostní klasifikací (vysokoškolské, střední, nižší) [Kiernanová 2000, s. 53].

⁵ Možný uvádí podíl nesezdaných soužití podle socioprofesionálního zařazení snoubenců z párů prvního sňatku. V případě mužů a žen, kteří nebyli vyučeni a kteří již pracovali, žilo před sňatkem s partnerem 64, resp. 63 procent. Pro srovnání můžeme uvést, že mezi vysokoškoláky činil podíl nesezdaných soužití 26 (muži), resp. 31 (ženy).

lečenskými institucemi, právním řádem i hodnotami a představami převažujícími v dané společnosti o tom, jak by životní dráha měla vypadat a jaká by měla být posloupnost a správné časování událostí [Mayer, Tuma 1990].

Empirický výzkum životní dráhy vyžaduje specifické datové soubory, tzv. event-history data, které zaznamenávají jak události životní dráhy, tak jejich časování. Typickými událostmi životní dráhy je například odchod z domova rodičů, uzavření sňatku, narození dítěte, nástup nebo změna zaměstnání. Event-history data se sbírají retrospektivně a na rozdíl od klasických longitudinálních dat neobsahují mezery mezi jednotlivými vlnami, ale pokrývají celou životní dráhu [viz Blossfeld, Rohwer 2002]. V případě České republiky máme event history data týkající se demografických událostí v Šetření rodiny a reprodukce z roku 1997 reprezentativní pro ženskou populaci (Family and Fertility Survey, dále FFS). V analytické části se proto soustředím na hypotézy specifické právě pro ženy a hlavní pozornost věnuji vzdělání jako měřítku výdělečného potenciálu a lidského kapitálu použitelného na trhu placené práce.

5. Kontrolní proměnné

Jedním ze základních faktorů, který ovlivňuje partnerské chování, jsou zkušenosti získané v rodině původu. Za proměnné, které ukazují míru sociální kontroly rodičů a kvalitu socializace, se obvykle považují: rozvod rodičů, velikost rodiny, věk matky při narození dítěte a velikost místa bydliště [Manting 1994: 72]. V datech FFS máme k dispozici informaci o rozvodu rodičů a počet dětí, které porodila matka respondentky.

Rozvod rodičů. Michael a Tuma [1985] analyzovali vztah mezi vstupem do manželství a rozvodem rodičů ve Spojených státech. Horší ekonomické podmínky dětí z rozvedených rodin podle nich urychlovaly uzavření sňatku [cit. dle Manting 1994: 1972]. Podle Thorntona [1991] jsou děti z rozvedených rodin vystaveny nižší sociální kontrole, v mladším věku musejí přebírat odpovědnost dospělých, dospívají rychleji, a je proto vyšší pravděpodobnost, že dříve začnou žít s partnerem [cit. dle Manting 1994: 73]. Lze ale předpokládat, že zkušenost s rozvodem rodičů snižuje jejich ochotu přebírat dlouhodobé závazky a vstupovat do manželství.

Předpokládám proto, že lidé z rozvedených rodin budou mít vyšší pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku, budou však více inklinovat k nesezdanému soužití a méně k manželství.

Velikost původní rodiny. Manting [1994] chápe velikost rodiny jako indikátor toho, kolik peněz, času a energie byli rodiče schopni dětem věnovat, a předpokládá, že děti z malých rodin jsou častěji vedeny k tomu, aby více investovaly do jiných oblastí života (práce, vzdělání) na úkor brzkého sňatku (ibid.: 74). Tato tendence může být v českém případě posílena i skutečností, že velké rodiny jsou převážně rodiny s náboženskou orientací, ve kterých lze očekávat silnější prorodinnou orientaci.

Předpokládám proto, že ti, kdo vyrůstali v menších rodinách, budou mít nižší pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku.

Věk. Vstup do manželství úzce souvisí s věkem a fází životního cyklu. Vliv věku však není monotónní, ale má rozložení ve tvaru zvonové křivky: s rostoucím věkem se zvyšuje pravděpodobnost vstupu do svazku, ale později se tato tendence obrací a pravděpodobnost se opět snižuje. Blossfeld, Huinink [1991:153] proto navrhují působení věku kontrolovat pomocí dvou logaritmických funkcí. Pokud předpokládáme, že risk vstupu do manželství je ohraničen věkem 15 a 44 let, pak 1) $\log(\text{Vliv věku } 1) = \log(\text{věk} - 15)$, 2) $\log(\text{Vliv věku } 2) = \log(44 - \text{věk})$. Věk je třeba měřit jako časově proměnlivou proměnnou.

Kohortní vliv. V analýze se pracuje se třemi kohortami: 1952-1961, 1962-1971 a 1972-1982. Pro socialistické Československo byl typický tzv. východoevropský demografický režim charakterizovaný vysokou sňatečností v nízkém věku, v 90. letech došlo k prudkému poklesu sňatečností, který však částečně kompenzoval nárůst nesezdaných soužití.

Předpokládám proto, že generace narozené po roce 1971 budou mít nižší pravděpodobnost vstupu do manželství, ale vyšší pravděpodobnost vstupu do nesezdaného soužití.

Hlavní vysvětlující proměnné: vzdělání

Nejvyšší dosažené vzdělání

Pokud vzdělání považujeme za měřítko výdělečného potenciálu, ekonomické nezávislosti, možného uplatnění na trhu práce a kulturního milieu, mělo by ovlivňovat demografické chování.

Podle Beckera [1996] přináší zaměstnaným, ekonomicky nezávislým, a tedy i vzdělanějším ženám méně výhod, a tak se snižuje pravděpodobnost, že do manželství vstoupí. Podobně i Van de Kaa [1987] a Lesthaeghe a Moors [1992] přisuzují demografické změny ekonomické nezávislosti žen. Liefbroer [1991] navíc poukazuje na to, že vzdělanější lidé si více cení nezávislosti a autonomie, což by mělo dále snižovat pravděpodobnost, že vstoupí do manželství. Negativní vliv nejvyššího dosaženého vzdělání na manželství se nemusí projevat i v případě nesezdaných soužití. Nesezdaná soužití s sebou nutně nenesou dlouhodobé závazky, nevyžadují vysoké investice do vztahu a jsou méně spojená s rozením dětí [Thornton et al. 1995].

Hypotéza 1: Lze předpokládat, že ženy s vyšším vzděláním budou do manželství vstupovat v menší míře a později. Nižší sňatečnost však může být částečně kompenzována tím, že budou častěji vstupovat do nesezdaných soužití.

Oppenheimerová však předpokládá, že ženy s vyšším příjmem mají naopak lepší vyhlídky na sňatek. Pokud je vzdělání měřítko výdělečného potenciálu, můžeme očekávat, že ženy s vyšším vzděláním se sice budou vdávat později, ale celkově častěji než ženy s nižším vzděláním. Podobně Thornton, Axinn a Teachman [1995] poukazují na to, že vzdělanější lidé mají lepší vyhlídky na to, založit vlastní domácnost, tvrdí ovšem, že výsledný vztah mezi vstupem do manželství a vzděláním žen závisí na tom, který z protichůdných trendů převáží. Vyšší výdělečný potenciál žen sice zvyšuje pravděpodobnost, že do manželství vstoupí, protože jim umožňuje založit samostatnou domácnost, vzdělanější ženy však mají prostředky na to, aby zůstaly svobodné, a vstupem do manželství získají relativně méně výhod než jejich méně vzdělané vrstevnice. Zároveň argumentují tím, že případný pozitivní efekt vzdělání bude nižší u nesezdaného soužití, protože nesezdané soužití nevyžaduje dlouhodobý závazek a výhody lepšího ekonomického potenciálu jsou v tomto případě méně důležité.

Hypotéza 2: Ženy s vyšším vzděláním se budou vdávat později, ale celkově mají vyšší šance na uzavření sňatku.

Školní docházka

Školní docházka se měří jako dynamická, časově proměnlivá proměnná, která zaznamenává okamžik, v němž dotazovaná žena skončila denní studi-

um. Podle Carmichaela [1995: 64] a Blossfelda a Huininka [1991] status studenta snižuje pravděpodobnost vstupu do jakéhokoli partnerství, i když je tento vliv silnější v případě manželství. Školní docházka je významnou překážkou, která zabráňuje vstupu do partnerského svazku nejen proto, že jsou studenti často ekonomicky závislí na svých rodičích, ale svoji roli hraje i normativní očekávání, které spojuje dospělost, a tedy i možnost založení vlastní domácnosti s dokončením školy [Blossfeld, Huinink 1991, Thornton et. al. 1995].

Hypotéza 3: Předpokládám proto, že školní docházka bude mít negativní efekt na vstup do partnerského svazku a že tento efekt bude o něco silnější v případě manželství.

Podle longitudinálních studií [Blossfeld, Huinink 1991; Liefbroer 1991] je negativní vliv vzdělání na vstup do manželství dán jen delší školní docházkou, nikoliv výší vzdělání samotného (to platí o vstupu do manželství, nikoliv například o narození dítěte). Podle těchto autorů vyšší výdělečný potenciál vzdělaných žen, vyšší lidský kapitál a lepší možnost uplatnění se na pracovním trhu samy o sobě formování partnerských svazků neovlivňují a v okamžiku, kdy vzdělanější ženy ukončí studium, mají stejnou pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku jako ženy s nižším vzděláním.

Hypotéza 4: Pokud platí, že rozdíly mezi vzdělanostními skupinami jsou dané jen časováním, tedy tím, že ženy s vyšším vzděláním déle studují, lze předpokládat, že v modelu, který kontroluje okamžik ukončení školní docházky jako časově variující proměnnou, vliv vzdělání poklesne či přestane být statistický významný.

Kohortní posun

Socialistická společnost byla uměle homogenizovaná a dovoľovala lidem jen omezeně uplatnit vzdělání a lidský kapitál. Lze však očekávat, že se s nástupem tržní ekonomiky a otevřené společnosti začnou životní dráhy různých společenských skupin postupně oddalovat. Je rovněž možné, že zatímco v minulosti se nemohly vzdělanostní rozdíly projevit, v mladších kohortách k tomu vzniká prostor a začnou se objevovat rozdíly mezi ženami podle toho, jak investují do lidského kapitálu uplatnitelného na trhu. Pokud je v dnešní společnosti vzdělání významnějším faktorem než bylo před rokem

1989, lze rovněž předpokládat, že se lidé budou snažit častěji odsouvat vstup do partnerského vztahu až po dokončení studia.

Hypotéza 5: Předpokládám tedy, že v nejmladší kohortě bude mít jak školní docházka, tak nejvyšší dosažené vzdělání větší vliv než v předchozích kohortách.

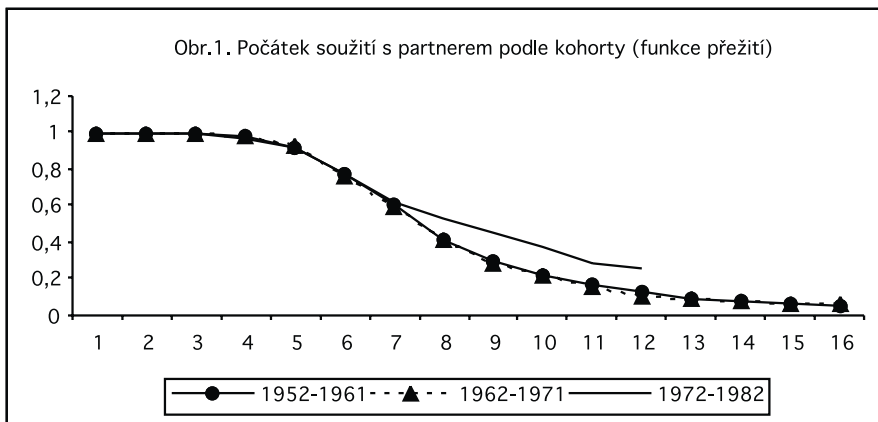
6. Data

Šetření rodiny a reprodukce (FFS) v roce 1997 se zúčastnilo 1735 žen ve věku 15-44 let, v případě 1677 z nich máme informaci o tom, zda a kdy začaly žít se svým prvním partnerem ve společné domácnosti a zda se jednalo o manželství či nesezdané soužití.⁶ Mezi tzv. přímá manželství byly zahrnuty i případy, v nichž lidé uzavřeli manželství do jednoho měsíce poté, co spolu začali žít. Pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku se modeluje pomocí tzv. event-history analýzy (analýza přežití).

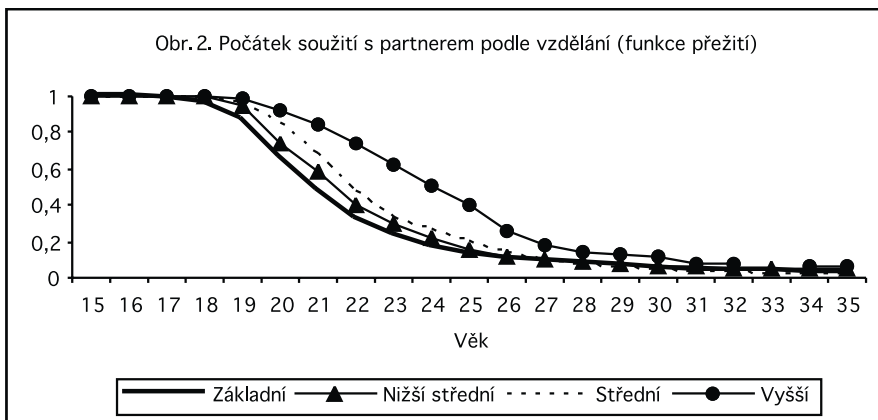
Základní představu o pravděpodobnosti vstupu do partnerského svazku lze získat na funkcích přežití (survival functions), které modelují pravděpodobnost, že lidé do daného okamžiku na ose x nezačnou žít s partnerem. Grafy 1 a 2 zobrazují survival functions pro 4 vzdělanostní skupiny a tři kohorty. Vyplynávají z nich dvě základní zjištění. Zaprvé, lidé narození v letech 1972 – 1982 mají celkově nižší pravděpodobnost, že začnou žít s partnerem bez ohledu na to, zda se jedná o manželství či nesezdané soužití. Z dat proto nelze vyvozovat, že by byl pokles sňatečnosti v první polovině 90. let plně kompenzován rozšířením nesezdaných soužití. Za druhé, ženy s vyšším vzděláním mají zpočátku nižší pravděpodobnost, že začnou s žít se svým partnerem ve společné domácnosti, ale ve vyšším věku své méně vzdělané vrstevnice doženou.

Z funkcí přežití (survival functions) není možné určit vliv několika faktorů zároveň ani případný mezikohortní posun, nabízí se proto použití některého z exponenciálních modelů (exponential transition rate models). Jejich kladem je možnost kontrolovat působení několika proměnných najednou, nevýhodou je, že koeficienty jednotlivých proměnných reflektují jak vliv proměnné na rychlost procesu, tak pravděpodobnost, že proces nastane [Blossfeld, Rohwer 2002:99; Bernardi 2001].

⁶Family and Fertility Survey v České republice zahrnoval i vzorek mužů, jedná se však pouze o současné partnery žen a nejde tedy o reprezentativní výběr.

Zdroj: FFS

Zdroj: FFS

7. Výsledky

Kontrolní proměnné

Tabulky 1 a 2 obsahují tři typy modelů: modely týkající se vstupu do partnerského svazku obecně (tabulka 1) a modely týkající se vstupu do manželství, resp. nesezdaného soužití (tabulka 2). Model 1 zhodnocuje pouze působení kontrolních proměnných a všechny se projevily jako statisticky významné. Vstup do partnerského svazku úzce souvisel s věkem a vliv věku byl přitom nemonotónní, počet sourozenců ovlivňoval vstup do partnerského svazku pozitivně. Rovněž se potvrdila hypotéza, že respondenti, jejichž rodiče se rozvedli, začínají žít s partnerem dříve než lidé, jejichž rodiče se nerozvedli. Do manželství sice vstupují se stejnou intenzitou jako lidé z rodin nerozvedených, ale častěji a v nižším věku vstupují do nesezdaných soužití. Generace narozené po roce 1972 vstupují do manželství s nižší intenzitou a do nesezdaných soužití s vyšší intenzitou než předchozí generace. Data však ukazují, že předmanželská nesezdaná soužití začala být častější už v generacích narozených v letech 1962-1971.

Počet soužití s partnerem: manželství i nesezdané soužití (exponenciální model: Exponential Transition Rate Model)

	MODEL 1	MODEL 2	MODEL 3	MODEL 4	MODEL 5	MODEL 6	MODEL 7	MODEL 8	MODEL 9
								Kohorta	
								1952-1971	1972-1982
Log (věk - 15)	2,1197**	2,2063**	2,1968**	1,3533**	1,3565**	1,3547**	1,3563**	1,4885**	1,0788**
Log (44 - věk)	5,4553**	5,5945**	5,5811**	4,3658**	4,4287**	4,4847**	4,5283**	4,8447**	4,1001*
Rozvod rodičů	0,2484**	0,2386**	0,2392**	0,2444**	0,2487**	0,2543**	0,2571**	0,2727**	0,2081
Počet sourozenců	0,1053**	0,0749**	0,0801**	0,0627**	0,0610**	0,0555**	0,0547**	0,0506*	0,1066
Vzdělání (v letech)	--	-0,0712**	--	0,0020	--	0,0017	--	--	--
Vzdělání: základní (srovnávací kategorie)	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Nižší střední	--	--	-0,1711*	--	-0,0644	--	-0,0451	-0,0132	-0,2200
Střední	--	--	-0,2904**	--	-0,0677	--	-0,0539	0,0245	-0,3931*
Vyšší	--	--	-0,6540**	--	0,1060	--	0,0888	0,1221	-0,3079
Školní docházka	--	--	--	-1,3479**	-1,3737**	-1,3432**	-1,3653**	-1,3034**	-1,5561**
Kohorta 1952-1961 (srovnávací kategorie)									
Kohorta 1962-1971	--	--	--	--	--	0,0103	0,0147	--	--
Kohorta 1972-1982	--	--	--	--	--	-0,2468**	-0,2328**	--	--
Konstanta	-44,1039	-44,3955	-44,8504	-34,3400	-34,6602	-34,9550	-35,1755	-37,5394	-31,7764*
Log Likelihood (počet.)	-7221,91	-7215,43	-7215,43	-7142,80	-7142,80	-7142,80	-7142,80	-5740,08	-1373,84
Log Likelihood (odhad)	-6549,69	-6515,69	-6517,29	-6329,54	-6327,84	-6323,49	-6322,41	-5118,32	-1196,40
Počet událostí	1280	1279	1279	1266	1266	1266	1266	1039	227

Data: FFS

** Významné na hladině 0,01

* Významné na hladině 0,05

Tabulka 2
Počátek soužití s partnerem: manželství nebo nesezdané soužití (konkurenční rizika, exponenciální model: Exponential Transition Rate Model)

MANŽELSTVÍ	MODEL 1	MODEL 2	MODEL 3	MODEL 4	MODEL 5	MODEL 7
Log (věk - 15)	3,3147**	3,4144**	3,4016**	2,3900**	2,3981**	2,4123**
Log (44 – věk)	9,7162**	9,895**	9,8477**	7,9093**	7,9677**	8,3253**
Rozvod rodičů	-0,0254	-0,0344	-0,0367	-0,0200	-0,0175	0,0059
Počet sourozenců	0,1080 **	0,0751 **	0,0800**	0,0654**	0,0640**	0,0459
Vzdělání (v letech)	--	-0,074**	--	0,0001	--	--
Vzdělání: základní (srovnávací kategorie)	--	--	--	--	--	--
Nižší střední	--	--	-0,1688	--	-0,0795	-0,0154
Střední	--	--	-0,2600**	--	-0,0525	-0,0017
Vyšší	--	--	-0,7439**	--	0,0387	0,009
Školní docházka	--	--	--	-1,3432**	-1,3586**	-1,3373**
Kohorta 1952-1961 (srovnávací kategorie)						
Kohorta 1962-1971	--	--	--	--	--	-0,0834
Kohorta 1972-1982	--	--	--	--	--	-0,8172**
Konstanta	-73,5443	-74,0776	-74,3563	-59,0409	-59,3741	-61,2714
NESEZDANÉ SOUŽITÍ						
Log (věk – 15)	1,0479**	1,0899**	1,0841**	0,7401**	0,7352**	0,7229**
Log (44 – věk)	1,9768**	1,9799**	2,0083**	2,1965**	2,2920**	1,9308**
Rozvod rodičů	0,7226**	0,7097**	0,7179**	0,7076**	0,7176**	0,7025**
Počet sourozenců	0,1072**	0,0802*	0,0864*	0,0675	0,0664	0,0895*

30 **Tabulka 2 – pokračování**

Počátek soužití s partnerem: manželství nebo nesezdané soužití (konkurenční rizika, exponenciální model: Exponential Transition Rate Model)

NESEZDANÉ SOUŽITÍ	MODEL 1	MODEL 2	MODEL 3	MODEL 4	MODEL 5	MODEL 7
Vzdělání (v letech)	--	-0,0689**	--	-0,0088	--	--
Vzdělání: základní (srovnávací kategorie)	--	--	--	--	--	--
Nižší střední	--	--	-0,1931	--	-0,0785	-0,1617
Střední	--	--	-0,3893**	--	-0,1912	-0,2520*
Vyšší	--	--	-0,4843**	--	0,1463	0,1921
Školní docházka	--	--	--	-1,1407**	-1,1968**	-1,2301**
Kohorta 1952-1961 (srovnávací kategorie)						
Kohorta 1962-1971	--	--	--	--	--	0,2978**
Kohorta 1972-1982	--	--	--	--	--	0,7403**
Konstanta	-21,2916	-20,6617	-21,3347	-20,7487	-21,2937	-19,3537
Log Likelihood (počát.)	-8012,92	-8006,06	-8006,06	-7926,21	-7926,21	-7926,21
Log Likelihood (odhad)	-7282,57	-7247,22	-7247,27	-7068,25	-7065,53	-7019,46
Počet událostí						
Manželství	885	884	884	874	874	874
Nesezdané soužití	395	395	395	392	392	392

Data: FFS

** Významné na hladině 0,01

* Významné na hladině 0,05

Vzdělání

Hypotéza 1: Nejvyšší dosažené vzdělání má negativní vliv na vstup do manželství. Hypotéza 2: Nejvyšší dosažené vzdělání má pozitivní vliv na vstup do manželství.

Modely 2 a 3 berou v úvahu nejvyšší dokončené vzdělání, a to měřeného jak v letech studia, tak v základních vzdělanostních kategoriích. Modely 2 a 3 by odpovídaly hypotéze, že výše vzdělání působí na vstup do partnerského svazku negativně a čím vyšší vzdělání žena má, tím nižší je riziko vstupu do partnerského svazku. Intuitivnější představu o vlivu vzdělání získáme, pokud koeficienty převedeme na procentuální změnu rizika:⁷ ženy s nižším středním vzděláním mají o 16 %, středoškolačky o 25 % a ženy s vyšším vzděláním dokonce o 48 % nižší riziko než ženy se základním vzděláním.

Negativní vliv vzdělání je přitom silnější v případě manželství než nesezdaného soužití, neznamená to však, že by nižší sňatečnost vzdělanějších žen byla zcela kompenzovaná nesezdanými soužitími.

Hypotéza 3: Školní docházka má negativní vliv na uzavření manželství i začátek nesezdaného soužití, v případě manželství je tento vliv silnější.

Model 4 ovšem zahrnuje dobu ukončení studia jako časově proměnlivou proměnnou. Znamená to, že v okamžiku, kdy dotazovaná žena opustila denní studium, se hodnota této proměnné změní. Podle očekávání se ukázalo, že studium působí negativně na vstup do jakéhokoliv partnerského svazku a že tento vliv je silnější v případě manželství. Školní docházka snižuje riziko uzavření sňatku o 73 procent a riziko nesezdaného soužití o 68 procent.

Hypotéza 4: Vliv vzdělání lze vysvětlit delší školní docházkou. Pokud v modelu kontrolujeme školní docházku jako časově proměnlivou proměnnou, vzdělání přestane vstup do partnerského svazku ovlivňovat nebo jeho vliv bude opačný.

Stejně důležité ovšem je, že v okamžiku, kdy v modelu kontrolujeme, zda žena studuje či ne, přestává vzdělání ovlivňovat pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku, což platí jak o manželství, tak o nesezdaných soužitích. Data FFS tak v podstatě odpovídají výsledkům studií Blossfelda a Huininka

⁷ Koeficienty vysvětlujících proměnných přitom lze velmi snadno převést na pravděpodobnost změny transition rate $(\exp(\alpha)-1)*100\%$.

[1991] či Liefbroera [1991] a nepotvrzují, že by výše vzdělání (a tedy akumulace specializovaného lidského kapitálu) sama o sobě negativně působila na vstup do manželství (či nesezdaného soužití), ale výše vzdělání posunuje věk, ve kterém k této události dojde.

Hypotéza 5: Vliv školní docházky a nejvyššího dosaženého vzdělání bude v nejmladší kohortě silnější než v kohortách předcházejících.

V modelech 8, 9 se uvádějí oddělené analýzy pro respondentky narozené v letech 1952-1971, modely 10 - 12 zahrnují interakce mezi výší vzdělání a kohortou. S interpretací kohortních rozdílů je třeba zacházet opatrně, byť se jedná o zajímavé téma, neboť musíme brát v úvahu, že se jedná o respondentky ve věku 15 a 25 let. Velká část z nich dosud neukončila vzdělání, a nedostala se tedy ještě do té fáze životního cyklu, v němž začínají žít s partnerem. Rovněž je třeba brát v úvahu, že pokud se za poklesem sňatečnosti v 90. letech skrývá jen odklad do vyššího věku, nemohlo se to projevit, protože tyto ženy se „vyššího“ věku dosud nedožily. To vysvětluje, proč vliv věku měřeného jako $\log(44 - \text{současný věk})$ přestal být v modelu pro nejmladší kohortu statisticky významný, neboť ženy narozené v letech 1972-1982 se v době sběru dat nedostaly do druhé části křivky.

Z oddělených modelů pro starší a nejmladší kohortu se zdá, že se v nejmladší kohortě snížil vliv proměnných charakterizujících původní rodinu, které dříve zrychlovaly vstup do partnerského vztahu (počet sourozenců, rozvod rodičů). I v tomto případě je třeba data interpretovat velmi opatrně a může se za tím skrývat prostý fakt, že ani tyto ženy dosud nedosáhly věku, kdy začnou vstupovat do partnerského svazku. Vztah mezi kohortou a vlivem školní docházky se neřídil podle jednoznačného vzorce. U generací narozených v letech 1972-1982 sice školní docházka představovala vyšší překážku vstupu do partnerského svazku než v generacích narozených v letech 1992-71, stejný závěr však neplatí při srovnání generací narozených v letech 1952-1961. Ukazuje se, že u žen narozených v 60. letech hrála školní docházka menší roli ve srovnání s generacemi předcházejícími i následujícími.

Tabulka 3

Počátek partnerského soužití: Manželství nebo nesezdané soužití, konkurenční rizika (Exponential Transition Rate Model).

	MODEL 10		MODEL 11	
	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití
Log (věk - 15)	2,409**	0,739**	2,412**	0,746**
Log (44 - věk)	8,299**	2,050**	8,314**	1,966**
Rozvod rodičů	0,008	0,685**	0,005	0,674**
Počet sourozenců	0,046	0,089**	0,047*	0,087**
Vzdělání: základní (srovnáv.)	-	-	-	-
Nižší střední	-0,023	-0,145	-	-
Střední	-0,009	-0,234	-	-
Vyšší	-,008	0,352	-	-
Méně než střední (srovnáv.)			-	-
Střední a vyšší			0,027	0,105**
Školní docházka	-1,335**	-1,224**	-1,336**	-1,167**
Kohorta 1972-1982	-0,779**	0,632**	-0,664**	0,786
Vyšší vzděl.* kohorta 1972-82	0,120	-1,179	-	-
Střední a vyšší vzděl.* Kohorta 1972-82			-0,239	-0,653**
Konstanta	-61,147**	-20,145**	-61,266**	-19,787**
Počet událostí	874	392	874	392
Log Likelihood (počát.)	-7926,21			
Log Likelihood (odhad)	-7020,32			

Data: FFS

** Významné na hladině 0,01

* Významné na hladině 0,05

34
Tabulka 4

Počátek soužití s partnerem: Manželství, nesezdané soužití (konkurenční rizika) podle generace narození
(Exponential Transition Rate Model)

Kohorta	MODEL			11			MODEL			12		
	1952-1961	1962-1971	1972-1982	1952-1961	1962-1971	1972-1982	1952-1971	1962-1971	1972-1982	1952-1971	1962-1971	1972-1982
Manželství	2,502**	2,688**	1,705*	2,496**	2,680**	1,768**	2,496**	2,680**	1,768**	2,496**	2,680**	1,768**
Log (44 – věk)	7,851**	9,865**	5,849	7,752**	9,861**	6,022	7,752**	9,861**	6,022	7,752**	9,861**	6,022
Rozvod rodičů	0,086	0,045	-0,455	0,093	0,048	-0,447	0,093	0,048	-0,447	0,093	0,048	-0,447
Počet sourozenců	0,101*	0,004	0,029	0,102**	0,005	0,015	0,102**	0,005	0,015	0,102**	0,005	0,015
Vzdělání v letech	0,001	0,000	-0,010									
Vzdělání: základní (stovnávací kateg.)			--			--						--
Nižší střední			--			-0,186						-0,186
Střední			--			0,080						-0,287
Vyšší			--			-0,098						-0,020
Školní docházka	-1,354**	-1,256**	-1,462**	-1,326**	-1,271**	-1,456**	-1,326**	-1,271**	-1,456**	-1,326**	-1,271**	-1,456**
Konstanta	-59,154	-71,135**	-44,88	-58,561**	-71,101**	-46,047	-58,561**	-71,101**	-46,047	-58,561**	-71,101**	-46,047
Nesezdané soužití	0,482**	1,103**	0,945**	0,476**	1,062**	0,943**	0,476**	1,062**	0,943**	0,476**	1,062**	0,943**
Log (44 – věk)	1,513**	1,888**	4,747*	1,515**	1,876**	4,716*	1,515**	1,876**	4,716*	1,515**	1,876**	4,716*
Rozvod rodičů	0,668**	0,791**	0,585**	0,661**	0,828**	0,586**	0,661**	0,828**	0,586**	0,661**	0,828**	0,586**
Počet sourozenců	0,155**	-0,045	0,158*	0,150**	-0,041	0,163*	0,150**	-0,041	0,163*	0,150**	-0,041	0,163*
Vzdělání v letech	0,024	-0,013	-0,088*									--
Vzdělání: základní (stovnávací kateg.)			--			--						--
Nižší střední			--			-0,238						-0,238
Střední			--			0,152						-0,498*
Vyšší			--			0,398						-0,721
Školní docházka	-1,516**	-0,486*	-1,621**	-1,566**	-0,593*	-1,598**	-1,566**	-0,593*	-1,598**	-1,566**	-0,593*	-1,598**
Konstanta	-16,666**	-20,328**	-35,079	-16,438	-20,142**	-35,546	-16,438	-20,142**	-35,546	-16,438	-20,142**	-35,546

Tabulka 4 - pokračování
Počátek soužití s partnerem: Manželství, nesezdané soužití (konkurenční rizika) podle generace narození
(Exponential Transition Rate Model)

	MODEL		11		MODEL		12	
	1952-61	1962-71	1962-71	1972-82	1952-71	1962-71	1972-82	
Kohorta								
Log Likelihood (počát.)	-2877,72	-3449,96	-3449,96	-1529,57	-2877,73	-3449,96	-1529,57	
Log Likelihood (odhad)	-2558,10	-3095,21	-3095,21	-1344,34	-2255,83	-3093,73	-1342,93	
Počet událostí								
Manželství	369	405	405	100	369	405	100	
Nesezdané soužití	106	159	159	127	106	159	127	

Data: FFS

** Významné na hladině 0,01

* Významné na hladině 0,05

Modely 10 a 11 zahrnují interakci mezi nejvyšším dosaženým vzděláním a kohortou. Vzhledem k velikosti vzorku se do modelu nezahrnují další interakce a vzdělání má jen dvě základní kategorie (s maturitou a bez maturity). Z těchto modelů nelze vyvodit, že by vzdělání začalo ovlivňovat v nejmladší kohortě vstup do manželství. Bez ohledu na to, jakou srovnávací kategorii zvolíme, platí, že se liší jednotlivé kohorty, ale ne jednotlivé vzdělanostní skupiny v dané kohortě. Pokud zvolíme jinou kategorizaci výše dosaženého vzdělání (vysokoškolské versus vše nižší), zdá se, že v nejmladší kohortě se opravdu začínají lišit životní dráhy žen s různým vzděláním, ale přesně v opačném směru, než předpokládaly původní hypotézy. Jsou to totiž ženy s nižším vzděláním, které vstupují méně do manželství, ale více do nesezdaných soužití.

8. Závěr

V předcházející části jsem se pokusila shrnout základní teorie vysvětlující změny demografického chování. Pozornost jsem přitom věnovala vztahu mezi demografickým chováním a vzděláním, které může sloužit jako měřítko kulturního kapitálu i výdělečného potenciálu.

Často se poukazuje na to, že lidé s vyšším vzděláním volí takový životní styl, který jim dává více nezávislosti. Rovněž se poukazuje na to, že snižující se sňatečnost souvisí s rostoucím vzděláním a ekonomickým potenciálem žen, protože takové ženy mají více alternativ vedle tradiční rodiny.

Data potvrzují, že časování sňatků a nesezdaných soužití, stejně jako výběr mezi těmito alternativami souvisí s rodinným prostředím, ze kterého žena pocházela. Předpoklad, že vzdělání bude snižovat pravděpodobnost vstupu do manželství a zvyšovat pravděpodobnost vstupu do nesezdaných soužití, se však nepotvrdil. Data naznačují, že vzdělanější ženy sice vstupují do manželství později, tento odklad však lze plně vysvětlit tím, že déle studují. V okamžiku, kdy dokončí školu, rozdíly mezi vzdělanostními skupinami zmizí.

Literatura

- Alderson, A.S. 1999. „Explaining deindustrialization: Globalization, failure, or success?“ *American Sociological Review* 64:701-21.
- Blackwell, D.L., D.T. Lichter 2000. „Mate selection among married and cohabiting couples.“ *Journal of Family Issues*. 21 (3): 275-303.
- Bernardi, F. 2001. „Is it a Timing or a Probability Effect? Four Simulations and an Application of Transition Rate Models to the Analysis of Unemployment Exit.“ *Quality and Quantity* 35: 231-252.
- Blossfeld, H.P., Rohwer, G. 2002. *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Blossfeld, H.P, J. Huinink 1991. „Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation.“ *American Journal of Sociology* 97(1): 143-168.
- Blossfeld, H.P., M. Mills 2001. *A Causal Approach to Interrelated Family Events: A Cross-national Comparison of Cohabitation, Non-marital Conception, and Marriage*. Globalife project, Working Paper No.14. Bielefeld: University of Bielefeld.
- Bourdieu, P. 1986. The forms of Capital. Pp. 241-258 in G. Richardson: *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Brown, S., A. Booth, 1996. „Cohabitation versus marriage: A comparison of Relationship Quality.“ *Journal of Marriage and the Family* 5(3):668-679.
- Bumpass, L.L., J.A. Sweet 1989. „National estimates of cohabitation.“ *Demography*: 26 (4): 615-625.
- Carmichael, G. 1995. „Consensual Partnering in the More Developed Countries.“ *Journal of the Australian Population Association* 12(1):51-86.
- Clarberg, M. 1999. „The Price of Partnering: The Role of Economic Well-being in Young Adults First Union Experiences.“ *Social Forces* 77(3): 945-969.
- Coleman, J.S., T.J. Fararo, 1992. *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publication.
- Fialová, L., M. Tuček 1997. „Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích.“ *Demografie* 39: 1-12.
- Fialová, L., D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fialová, L., P. Horská, M. Kučera 1995. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Praha: Nadace START
- Friedman, D. Hechter, M. Kanazawa 1994. „A Theory of the Value of Children.“ *Demography* 31 (3): 375-401.

- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Hamplová, D., S. Pikálková 2002. „Manželství, nesezdané soužití a partnerský vztah.“ Pp: 127-147 in Mansfeldová, Z., M. Tuček (eds.) *Současná česká společnost. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Heaton, T.B., C.K. Jacobson, 1999. „Persistence and Change in Decisions to Remain Childless.“ *Journal of Marriage and the Family* 61(2): 531-540.
- Inglehart, R. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Kiernan, K. 2000. „European Perspectives on Union Formation.“ In: Waite, L.J. (ed.): *The Ties that Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kocourková, J., D. Bartoňová 1997. „Reproductive Behaviour of the Population in the Czech Republic in the 1990s.“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica, Supplementum*: 199-207. Praha: PřF UK.
- Kuchařová, V., I. Petrová 1997. „K sociálním souvislostem změn v demografickém chování mladé generace.“ *Demografie* 39(3):179-190.
- Laslett, P., K. Oosterveen, K.M. Smith (ed.) 1980. *Bastardy and its Comparative History*. London: Edward Arnold.
- Lesthaeghe, R, G. Moors 1992. „De gezinsrelaties: De ontwikkeling en stabilisatie van patronen.“ in: J. Kerhofs et al., *De versnelde ommekeer*, Lannoo, Tielt, 19-68.
- Liefbroer, A.C. 1991. „The choice between a married or unmarried first union by young adults. A competing risk analysis.“ *European Journal of Population* 7: 273-98.
- Lindenberg, S. 1989. „Social Approval, Fertility and Female Labour Market.“ In: Siegers, J.J., Jong-Gierveld, J., Van Imhoff, E. (eds.): *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. Heidelberg: Springer-Verlag, pp: 32-58
- Macunovich, D.J. 1996. „Fertility and the Easterlin hypothesis: An assessment of the literature.“ *Population Economics* 11:53-111
- Manning W.D., D.T. Lichter, 1996. „Parental cohabitation and children's economic well-being.“ *Journal of Marriage and the Family* 58: 998-1010.
- Manting, D. 1994. *Dynamics in Marriage and Cohabitation. An Inter-temporal, Life Course Analysis of First Union Formation and Dissolution*. Amsterdam: Thesis Publisher.
- Mayer, K.U., N.B.Tuma. 1990. „Life-course research and event History Analysis: An Overview.“ Pp.: 3-20 In: Mayer, K.U., Tuma, N.B. *Event History Analysis in Life Course Research*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Michael, R.T., N.B. Tuma, 1985. „Entry into marriage and parenthood by young men and women: The influence of the family background.“ *Demography* 22 (4): 515-544.
- Moors, G. 2000. „Values and Living Arrangements: A Recursive Relationship.“ In: Waite, L.J. (ed.): *The Ties that Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter.
- McLanahan, S.S., L.M. Casper 1995. “The American Family in 1990. Growing diversity and inequality“ Pp. 1-45 in: R.Farley (Ed.), *State of the Union: America in the 1990s*. New York: Russell Sage.
- Mills, M., H.P. Blossfeld 2000. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework.“ In: Blossfeld, H.P., E. Klijzink, M. Mills, K. Kurz (eds.): *Life Courses in the Globalization Process: The Losers of Globalization: Becoming and Adult in Uncertain Times*. Manuscript.
- Možný, I. 1987. „K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů.“ *Demografie* 29(2):114-123.
- Možný, I., L. Rabušic 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia.“ *Czech Sociological Review* 28 (Special Issue): 107-117.
- Oppenheimer, V.K. 1988. „The Theory of Marriage Timing.“ *American Journal of Sociology*. 94 (3): 563-591.
- Oppenheimer, V.K., V. Lew 1995. „American Marriage Formation in the 1980s: How Important was Womens Economic Independence?“ Pp. 105-138 in Mason, K., Jenssen, A. (eds): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Oxford University Press.
- Oppenheimer, V.K., N. Lim 1997. „Men’s Career Development and Marriage Timing During a Period of Raising Inequality.“ *Demography* 34: 311-330.
- Oppenheimer, V.K. 1997. „Womens Employment and the gain to marriage: The specialization and trading model.“ *Annual Review of Sociology* 23:431-453.
- Pollnerová, Š. 2001. „Easterlinova teorie a vývoj plodnosti v západoevropských zemích, České republice, Maďarsku a Polsku.“ *Demografie* 43:285-296.
- Rabušic, L. 2001a. „Value Change and Demographic Behavior in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9(1):99-122.
- Rabušic, L. 2001b. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 2002. „K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky.“ *Demografie* 44:177-187
- Rabušic L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (Sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39 (2): 114-119.

- Rabušic, L. 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima.“ Pp. 92-110 in: Večerník, J., P. Matějů (eds.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, Praha: Academia.
- Rychtaříková, J. 1994. *Les unions informelles en République Tchèque. Acta Universitatis Carolinae Geographica*. Supplementum: 71-85.
- Rychtaříková, J. 2001. „Recent Changes in Family Behavior in the Czech Republic.“ *Der Donauraum* 41(4):29-41.
- Rychtaříková, J. 1998. „Současné trendy a vzorce populačního chování východní a západní Evropy.“ *Demografie* 40:252-257.
- Rychtaříková, J. 1997/1998. „Česká republika a druhý demografický přechod?“ *Geografické rozhledy* 2(39-42).
- Rychtaříková, J. 1991. „Rodina v Evropě, stav a očekávané trendy v Československu.“ *Geografické rozhledy* 9-10.
- Sobotka, T. 2002. *Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation*. Working Paper Series 02-1. Groningen: Population Research Centre.
- Spanier, G.B. 1983. „Married and unmarried cohabitation in the United States: 1980.“ *Journal of Marriage and the Family* 45(2):277-288.
- Šalamounová, P. 2001. *Minomanželská plodnost v České republice a v Evropě*. Praha: Diplomová práce PFF UK.
- Thornton, A. 1991. „Influence of the marital history of parents on the marital and cohabitational experiences of children.“ *American Journal of Sociology* 98 (4): 868-894.
- Thornton, A., W.G. Axin, J.D. Teachman 1995. „The influence of School Enrollment and Accumulation on Cohabitation and Marriage in Early Adulthood.“ *American Sociological Review* 60:796-774.
- Van de Kaa, D.J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin* 42 (1), Population reference Bureau, March.
- Van de Kaa, D.J. 1988. *Europe's Second Demographic Transition revisited: Theories and Expectations*, Werkstukken Planologisch en Demografisch Instituut, no. 109, December
- Villeneuve-Gokalp, C. 1991. „From Marriage to Informal Union: Recent changes in the behaviour of French Couples.“ *Population: An English Selection* 3:81-111.
- Wiersma, G.E. 1983. *Cohabitation, an Alternative to Marriage? A cross-national Study*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Willekens, F.J. 1989. „Understanding the Interdependence between Parallel Careers.“ In: Siegers, J.J. Jong-Gierveld, J., van Imhoff, E. (Eds.). *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. Heidelberg: Springer-Verlag, pp: 11-31.

3. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě

Jitka Rychtaříková

Úvod

V dnešní době se předpokládá, že ve výhledu deseti let bude většina světového obyvatelstva žít v režimu plodnosti na úrovni prosté reprodukce (tj. v průměru 2,1-2,0 dětí na 1 ženu) nebo nižší [Kohler et al]. Nedávný vývoj přitom ukázal, že sbližování ukazatelů plodnosti mezi zeměmi světa je výrazně rychlejší než konvergence socioekonomických charakteristik jednotlivých populací. Ve vyspělých zemích je situace odlišná, protože tyto svým současným reprodukčním režimem již nezajišťují náhradu svého obyvatelstva. Specifickou a zatím rostoucí skupinou jsou populace s velmi nízkou plodností vymezenou úhrnnou plodností (průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu) rovnou nebo nižší než 1,3. Zatímco ještě na počátku devadesátých let to byla Itálie a Španělsko, kde úhrnná plodnost klesla pod hodnotu 1,3, koncem devadesátých let se jednalo již o 13 zemí převážně lokalizovaných ve střední, východní a jižní Evropě. Dosud absolutně nejnižších hodnot bylo dosaženo v bývalé NDR, kde v období 1992 až 1995 úhrnná plodnost činila 0,8, v letech 1993-1994 dokonce 0,77 [Kreyenfeld]. Nebývalé nízké hodnoty (méně než 1,3) úhrnné plodnosti dostaly své označení „lowest low fertility“ [Kohler et al]. Hodnota 1,3 znamená, že ve stabilní populaci (populace s neměnným řádem rození a vymírání) bude činit úbytek obyvatelstva 1,5 % a velikost této stabilní populace se zmenší na polovinu každých 46 let. Populace České republiky zaznamenala zatím nejnižší úhrnnou plodnost (1,13) v roce 1999 a poslední data naznačují velmi mírný vzestup tohoto ukazatele na 1,17 v roce 2002 (tabulka 1). Tato čísla v kombinaci s úmrtnostními ukazateli znamenají, že ve stabilní populaci by zachování situace z roku 1999 mělo za následek v dlouhodobé perspektivě snižování počtu obyvatel České republiky na polovinu každých 31 let.

Tabulka 1

Charakteristiky plodnosti v České republice v letech 1986-2002

rok	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1986	1,94	0,91	0,73	0,29	9,0	24,6	22,4	7,4	60,38
1987	1,91	0,90	0,72	0,28	9,7	24,7	22,4	7,2	59,82
1988	1,94	0,91	0,73	0,29	8,8	24,7	22,4	7,5	59,24
1989	1,87	0,89	0,71	0,28	11,1	24,8	22,5	7,9	58,82
1990	1,89	0,90	0,71	0,28	10,3	24,8	22,5	8,6	59,15
1991	1,86	0,91	0,68	0,27	9,0	24,7	22,4	9,8	56,06
1992	1,71	0,82	0,64	0,26	17,9	24,8	22,5	10,7	57,84
1993	1,67	0,76	0,64	0,26	23,6	25,0	22,6	12,7	58,45
1994	1,44	0,64	0,55	0,24	35,6	25,4	22,9	14,5	57,15
1995	1,28	0,56	0,51	0,21	44,4	25,8	23,3	15,6	54,39
1996	1,19	0,52	0,47	0,19	48,0	26,1	23,7	16,9	52,01
1997	1,17	0,53	0,46	0,19	47,5	26,4	24,0	17,8	50,88
1998	1,16	0,53	0,45	0,18	47,3	26,6	24,4	19,0	47,99
1999	1,13	0,53	0,43	0,18	47,4	26,9	24,6	20,6	45,83
2000	1,14	0,54	0,43	0,18	46,3	27,2	24,9	21,8	44,02
2001	1,14	0,53	0,43	0,18	46,9	27,6	25,3	23,5	41,56
2002	1,17	0,56	0,43	0,18	44,0	27,8	25,6	25,3	39,71

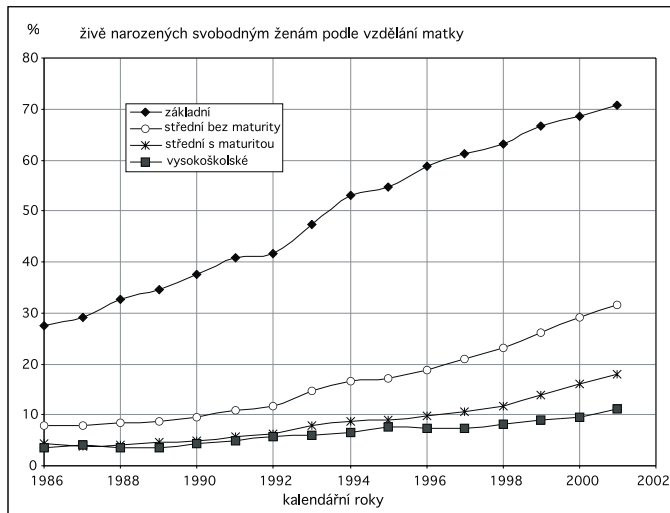
1. úhrnná plodnost (průměrný počet dětí na jednu ženu v reprodukčním věku při nezměněných reprodukčních podmínkách)
2. úhrnná plodnost prvního pořadí
3. úhrnná plodnost druhého pořadí
4. úhrnná plodnost třetího a vyšších pořadí
5. procento bezdětných žen (při nezměněných reprodukčních podmínkách)
6. průměrný věk matek při porodu
7. průměrný věk matek při narození dítěte prvního pořadí
8. podíl narozených dětí mimo manželství ze všech živě narozených
9. podíl dětí narozených v manželství a počatých před sňatkem ze všech živě narozených v manželství, v prvním, biologickém pořadí (počítáno na manželství, kde žena poprvé v životě porodila živé dítě; biologické pořadí=pořadí v nynějším manželství)

Z hlediska charakteru prokreačního chování lze devadesátá léta v České republice označit jako období historicky nejvýraznějšího poklesu úhrnné plodnosti a to zejména v prvním a druhém pořadí (tabulka 1), posunu rození dětí do vyššího věku, narůstání podílu dětí narozených mimo manželství a snižování frekvence předmanželských koncepcí. Úhrnná plodnost se od konce osmdesátých let, kdy dosahovala 1,9 dětí na 1 ženu, propadla až na 1,1-1,2; což představuje jednu z nejnižších hodnot na světě. První děti dnes rodí ženy ve věku 24-25 let, zatímco v minulosti byly prvorodičky 22-leté. Podíl dětí narozených mimo manželství vzrostl ze 7,4 % v roce 1986 na 25,3 % v roce 2002. Uvedené změny jsou zřejmě trvalé a znamenají šíření nového modelu prokreačního chování charakterizovaného nízkým počtem dětí a specifickými strukturálními atributy (vyšší věk, vyšší ilegitemita, vyšší vzdělání rodičů). Charakter nového českého prokreačního modelu však v mnoha aspektech neodpovídá změnám demografického chování pozorovaným u západoevropských populací v období tzv. druhého demografického přechodu. Odlišuje se akcelerovaným poklesem intenzity plodnosti a pomalejší změnou v časování. Jestliže jsou obecně za nositele nových liberálních trendů a nové hodnotové orientace považováni lidé s vyšším vzděláním, tak v České republice patří vysokoškolsky vzdělaná populace k nejkonzervativnější sociální skupině, neboť v roce 2001 podíl dětí narozených mimo manželství činil 10 % u vysokoškoláků a 70 % u žen se základním vzděláním (graf 1). Ženy se základním vzděláním patří k nízkopříjmové skupině obyvatelstva a jsou nejvíce ohrožené nezaměstnaností. Vzhledem k tomu, že systém státní sociální podpory se odvíjí od životního minima, které je vyšší pro osoby deklarující, že žijí odděleně (např. dva dospělí a dítě do 6 let mají nižší životní minimum oproti situaci 1 dospělý s dítětem do 6 let + 1 dospělý) je téměř jisté, že nárůst ilegitemity souvisí spíše s touto skutečností.

Graf 1

Diferenční mimomanželská plodnost podle vzdělání matky.

Počet živě narozených prvního pořadí svobodným ženám na živě narozené v prvním pořadí (biologickém) svobodným a vdaným ženám

Transversální pohled na výrazně se měnící hodnoty ukazatelů prokreace v České republice v devadesátých letech 20. století je vhodné konfrontovat s longitudinálním přístupem, který umožňuje analyzovat stávající změny v dlouhodobější perspektivě a jednotlivě pro každou generaci. Transversální ukazatele (v jednotlivých kalendářních letech) totiž vyjadřují chování fiktivní kohorty složené z výseků života různých generací, zatímco generační (konečné) plodnosti (průměrný počet dětí, které porodila žena dané generace) odrážejí zásadní a trvalé proměny charakteru reprodukce obyvatelstva České republiky. **Analýza diferenční plodnosti podle vzdělání matek a z hlediska rodinného stavu žen v longitudinálním pohledu v České republice je cílem této studie.**

Teorie poklesu plodnosti

Dříve než přistoupíme k prezentaci ukazatelů a jejich rozboru, uvedme si několik faktorů, resp. teorií formulovaných pro vysvětlení nedávného snižování počtu dětí v rodinách ve vyspělých zemích. Tento teoretický vstup

umožní lépe zasadit současné trendy reprodukčního chování žen v České republice do eventuálních kontextů i více pochopit minulý vývoj.

Prokázaným demografickým faktorem determinujícím konečnou plodnost je věk žen při prvním porodu. Zvyšování průměrného věku prvorodiček významným způsobem snižuje rození dětí vyššího pořadí, méně již ovlivňuje bezdětnost [McDonald]. Dnes, na rozdíl od minulosti, rodičovství prožívá většina lidí, avšak počet druhých a dalších dětí je stále více ovlivňován faktory socioekonomickými a psychologickými. Konečný počet dětí může souviset nejen s ekonomickou situací rodiny, ale také je ovlivňován změnami populačního klimatu. Jako příklad nepříznivého populačního klimatu poslední doby ve vyspělých zemích lze uvést výraznější orientaci na tržní princip od osmdesátých let dvacátého století na úkor předchozího systému štedřejšího na státní sociální podporu. Nedávný pokles plodnosti je, podle řady autorů, právě důkazem neúspěchu fungování pouhého tržního mechanismu [McDonald, Hoem]. McDonald dále uvádí, že existuje skupina ekonomů a politiků zastávajících názor o oddělitelnosti veřejného světa tržního hospodářství od soukromého světa rodiny s podtextem, že tržní produkce je záležitostí mužů, zatímco rodina je záležitostí ženy. Právě tyto postoje měly za následek, podle tohoto autora, pokles úrovně plodnosti a dokazují, že pouhý tržní princip selhává v případě sociální a demografické reprodukce.

Významným faktorem ovlivňujícím počet dětí v rodině je vedle věku vzdělání. Ženy s nejvyšším dosaženým vzděláním jsou častěji bezdětné a mají v průměru méně dětí. Vysokoškolačky totiž vzhledem k náročnější profesi obtížněji kombinují výchovu dětí se zaměstnáním. Více dětí pro ně znamená větší ztrátu na výdělku a překážku rozvoje jejich pracovní kariéry. Prodloužená doba studia vysokoškoláček zkracuje věkový interval pro rození dětí, přičemž vyšší věk při narození prvního dítěte s sebou nese zvýšené riziko nenarození dalších dětí. Odkládání narození prvního dítěte je navíc zesilováno snahou dosáhnout nejdříve určitého profesního postavení a teprve potom mít děti. Dostupnost předškolních zařízení se zdá být klíčovým prvkem při rozhodování žen s vyšším vzděláním o počtu dětí [Kreyenfeld]. Rovněž je důležité, jestli péče o dítě je sdílena oběma rodiči, nebo zda v dané populaci platí spíše tradiční dělení genderových rolí v rodině, tj. muž živitel, žena pečovatelka o rodinu. Konflikt mezi pracovní povinností ženy a jejím tradičním postavením v rodině obvykle vede k výraznému poklesu plodnosti.

Čtyři teorie vysvětlující dnešní různorodé scénáře plodnosti ve vyspělých zemích shrnuje P.McDonald ve svém článku „Sustaining fertility through public policy: The range of options“. *Teorie racionální volby* (rational choice theory) říká, že počet dětí, respektive narození dalšího dítěte, souvisí s výší psychického přínosu dítěte pro rodiče i jakou ekonomickou zátěž představuje jeho narození. Významnou roli hraje nastavení prahových, resp. mezních hodnot, na základě kterých se pár rozhoduje o narození dítěte. Náklady na dítě mohou být přímé (aktuální náklady po odečtení přídatků) a nepřímé (do jaké míry společnost umožňuje rodičům zkombinovat pracovní kariéru s péčí o dítě, což prakticky znamená, jaká je ztráta jejich výdělku v důsledku péče o dítě). Přímé náklady mají významnější roli při rozhodování o narození dalšího dítěte, zatímco nepřímé ovlivňují narození prvního dítěte. *Teorie averzního rizika* (risk aversion theory) vychází z premisy, že veškeré náklady na dítě jsou fixovány až v budoucnosti a jakýkoliv výhledový pocit socioekonomické a psychické nejistoty výrazně snižuje rozhodnutí mít děti. Lidé proto více investují do svého vzdělání, kariéry a dlouhodobých úspor. Rovněž omezování příspěvků a opatření v sociální a rodinné politice může zvyšovat pocit nejistoty a následně snižuje porodnost. Do určité míry je pocit nejistoty prohlubován současným trendem přesunovat co nejvíce nákladů na dítě ze státu na rodinu. *Teorie postmaterialistických hodnot* (post-materialist values theory) říká, že změny v plodnosti souvisejí s odklonem materialistických hodnotových orientací směrem k duchovním potřebám reprezentujícím vyšší kvalitu života [Inglehart]. Výsledkem je, že liberálnější společnost má nižší plodnost než konzervativní. Tato teorie se stala pro řadu autorů klíčovou při vysvětlování mechanismu druhého demografického přechodu [van de Kaa]. *Teorie genderové rovnosti* (gender equity theory) je založena na eventuálním protikladu genderových rolí ve vzdělávacím a pracovním procesu na jedné straně a v rodině na straně druhé. Rovnost ve vzdělání, resp. stejné nároky v práci, bez ohledu na to, zda osoba je muž či žena, může být v souladu nebo v rozporu s genderovými rolemi v rodině. Plodnost nejvíce klesá tam, kde platí genderová rovnost ve vzdělávacím procesu a na pracovním trhu, avšak nikoliv v rodině. Příkladem jsou Německo, Rakousko, nebo Švýcarsko, kde v rodině převládá tradiční model jednoho živitele (genderová nerovnost), zatímco pracovní povinnosti jsou stejné pro obě pohlaví. Naopak země severní Evropy jsou známy rovným genderovým pří-

stupem v práci i rodině, a proto tam nikdy úroveň plodnosti neklesla tak hluboko. Autor vidí východisko udržení resp. zvýšení plodnosti ve větší genderové rovnosti a významnějším vyrovnávání životních podmínek rodin s různým počtem dětí, tzn. preferuje sociální stát oproti absolutně volnému trhu.

Konečná plodnost v České republice, data a jejich kvalita

Ukazatele konečné (generační) plodnosti diferencované podle více znaků a zahrnující veškeré obyvatelstvo lze vypočítat pouze z dat sčítání. První údaje tohoto typu byly zjišťovány již při československém sčítání v roce 1930. Při sčítání 2001, podobně jako v předchozích, všechny ženy 15-leté a starší odpovídaly na otázku, kolik se jim narodilo živých dětí. Tento údaj umožňuje retrospektivní analýzu konečné diferenční plodnosti ve vztahu ke znakům obyvatelstva, zjišťovaným při sčítání. Hlavní pozornost byla zaměřena na vzdělání ženy (4 kategorie: základní, střední bez maturity, střední s maturitou a vysokoškolské) a rodinný stav ženy (omezený většinou pouze na 2 kategorie: svobodné a alespoň jednou vdané, tj. vdané, rozvedené a ovdovělé).

Sčítání v roce 2001, stejně tak jako v roce 1991, bylo provázeno převážně negativní kampaní ve sdělovacích prostředcích a v prohlášeních řady politiků. Prvním krokem bylo proto posouzení kvality zjištěných dat na základě komparace hodnot konečné plodnosti ze sčítání 1991 a 2001 pro stejné ženské generace, které měly svoji reprodukci v obou sčítáních téměř ukončenou. Z výsledků je zřejmé, že obyvatelstvo České republiky přistoupilo k aktu sčítání seriózně, o čemž svědčí téměř totožné hodnoty konečné plodnosti až do generace 1955 (tabulka 2). Přesněji vypovídaly o počtu svých živě narozených dětí ženy s dětmi v porovnání s celkovou ženskou populací. Byly počítány dvě série výsledků: v prvním případě byly z výpočtu vyloučeny neudané hodnoty a ve druhém případě byla kategorie neudáno sloučena s kategorií bezdětných žen, tj. těch, které vyznačily počet dětí 0. Ukázalo se, že lépe si odpovídají v obou sčítáních hodnoty vypočtené podle druhého postupu. Je velmi pravděpodobné, že některé bezdětné ženy opomenuly tuto položku vyplnit, a tím se zařadily do kategorie neudáno.

Tabulka 2

Vývoj průměrného počtu živě narozených dětí v České republice podle sčítání 1991 a 2001

ženy – –rok narození	Konečná plodnost/Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu			Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu s dětmi		
	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991
	1991	2001		1991	2001	
1900	1,752	1,607	-0,145	2,296	2,177	-0,119
1901	1,873	1,641	-0,232	2,290	2,110	-0,180
1902	1,881	1,765	-0,116	2,263	2,162	-0,100
1903	1,837	1,858	0,021	2,221	2,374	0,153
1904	1,905	1,705	-0,200	2,307	2,193	-0,114
1905	1,868	1,783	-0,085	2,270	2,234	-0,036
1906	1,905	1,817	-0,088	2,284	2,298	0,013
1907	1,919	1,851	-0,069	2,295	2,299	0,004
1908	1,922	1,860	-0,063	2,296	2,260	-0,036
1909	1,965	1,920	-0,045	2,338	2,364	0,026
1910	2,008	1,969	-0,039	2,371	2,372	0,002
1911	2,028	2,008	-0,020	2,388	2,395	0,008
1912	2,032	1,998	-0,035	2,400	2,388	-0,012
1913	2,085	2,080	-0,005	2,435	2,439	0,005
1914	2,099	2,087	-0,013	2,445	2,456	0,011
1915	2,094	2,106	0,011	2,445	2,455	0,010
1916	2,115	2,141	0,026	2,463	2,473	0,011
1917	2,121	2,128	0,006	2,483	2,472	-0,011
1918	2,156	2,184	0,027	2,493	2,491	-0,002
1919	2,190	2,223	0,033	2,509	2,530	0,021
1920	2,159	2,184	0,026	2,464	2,473	0,009
1921	2,135	2,161	0,025	2,443	2,447	0,004
1922	2,103	2,133	0,030	2,413	2,414	0,001
1923	2,080	2,111	0,031	2,373	2,373	0,000
1924	2,069	2,102	0,032	2,362	2,358	-0,004
1925	2,052	2,094	0,042	2,334	2,338	0,003
1926	2,055	2,094	0,039	2,315	2,322	0,007
1927	2,045	2,081	0,036	2,304	2,304	-0,000
1928	2,063	2,108	0,046	2,304	2,315	0,011

Tabulka 2 - pokračování

Vývoj průměrného počtu živě narozených dětí v České republice podle sčítání 1991 a 2001

ženy – –rok narození	<i>Konečná plodnost/Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu</i>			<i>Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu s dětmi</i>		
	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991
	1991	2001		1991	2001	
1929	2,063	2,106	0,043	2,290	2,301	0,010
1930	2,055	2,099	0,044	2,280	2,286	0,006
1931	2,045	2,082	0,037	2,254	2,260	0,006
1932	2,033	2,075	0,043	2,234	2,243	0,009
1933	2,046	2,079	0,033	2,240	2,244	0,004
1934	2,044	2,073	0,029	2,226	2,232	0,006
1935	2,023	2,054	0,031	2,199	2,210	0,011
1936	2,016	2,041	0,025	2,189	2,196	0,007
1937	2,017	2,047	0,030	2,183	2,197	0,013
1938	2,017	2,042	0,025	2,183	2,193	0,010
1939	2,024	2,050	0,026	2,186	2,199	0,013
1940	2,015	2,047	0,032	2,175	2,194	0,019
1941	2,001	2,024	0,024	2,155	2,169	0,015
1942	1,991	2,015	0,024	2,145	2,164	0,018
1943	1,992	2,012	0,020	2,139	2,157	0,018
1944	1,996	2,011	0,015	2,138	2,157	0,019
1945	2,003	2,018	0,015	2,144	2,163	0,020
1946	2,013	2,023	0,009	2,146	2,166	0,021
1947	2,022	2,028	0,006	2,152	2,172	0,020
1948	2,045	2,052	0,006	2,174	2,196	0,022
1949	2,050	2,059	0,009	2,177	2,200	0,023
1950	2,056	2,063	0,008	2,183	2,206	0,023
1951	2,051	2,058	0,008	2,179	2,201	0,022
1952	2,039	2,049	0,010	2,168	2,193	0,025
1953	2,023	2,039	0,016	2,152	2,180	0,027
1954	2,003	2,032	0,029	2,137	2,174	0,036
1955	1,984	2,024	0,040	2,122	2,168	0,046
1956	1,966	2,025	.	2,106	2,162	.
1957	1,933	2,015	.	2,079	2,155	.

Tabulka 2 - pokračování

Vývoj průměrného počtu živě narozených dětí v České republice podle sčítání 1991 a 2001

ženy – –rok narození	<i>Konečná plodnost/Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu</i>			<i>Průměrný počet živě narozených dětí na 1 ženu s dětmi</i>		
	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991	rok sčítání		rozdíl 2001 -1991
	1991	2001		1991	2001	
1958	1,886	2,000	.	2,046	2,144	.
1959	1,844	1,992	.	2,019	2,141	.
1960	1,776	1,972	.	1,968	2,124	.
1961	1,712	1,959	.	1,917	2,109	.
1962	1,620	1,932	.	1,847	2,081	.
1963	1,509	1,890	.	1,770	2,050	.
1964	1,382	1,855	.	1,684	2,022	.
1965	1,247	1,817	.	1,597	1,994	.
1966	1,091	1,774	.	1,507	1,960	.
1967	0,917	1,715	.	1,408	1,921	.
1968	0,743	1,643	.	1,312	1,874	.
1969	0,557	1,561	.	1,218	1,817	.
1970	0,365	1,454	.	1,123	1,749	.
1971	0,196	1,330	.	1,071	1,691	.
1972	0,076	1,182	.	1,045	1,617	.
1973	0,018	1,019	.	1,034	1,540	.
1974	0,004	0,833	.	1,023	1,466	.
1975	0,001	0,643	.	1,066	1,387	.

Poznámka: neudáno bylo počítáno jako 0 dětí.

. ženy s neukončenou plodností: rozdíl nemá logický smysl.

Průměrný počet dětí porozených ženami generačně příslušnými první třetině dvacátého století narůstal až do maximální hodnoty 2,2 živě narozených dětí na 1 ženu generace 1919 (tabulka 2). Toto absolutní maximum úrovně konečné plodnosti potvrdila obě sčítání 1991 a 2001. Generace 1919 prožila věk maximální reprodukce (20-35 let) v období 1939-1954, kdy došlo dvakrát k oživení plodnosti, a to během druhé světové války s výjimkou roku 1945 a po ní (poválečný baby boom). Následné ženské generace stabilizovaly počty dětí na hranici prosté reprodukce (tabulka 2), přičemž minimum dětí

(2,0) vykazovala generace žen 1944 a lokální maximum (2,1) generace 1950. Tato generace je součástí širší skupiny žen narozených 1948-1952, jejichž plodnost byla ovlivněna opatřeními na podporu porodnosti a sňatečnosti přijatými na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, kdy tyto ženy zakládaly své rodiny. Mateřská a rodičovská dovolená, včetně porodného, novomanželské půjčky a intenzivní bytová výstavba byly v dané době novátorské a představovaly významné prvky systému rodinné politiky. Později se efekt těchto opatření postupně oslaboval, protože nebyla dále rozvíjena. Výsledkem pak bylo postupné, pomalé, ale trvalé snižování generační plodnosti (tabulka 2). Ženy narozené po roce 1960 neměly ukončenu svoji plodnost v datech sčítání 1991, ženy narozené po roce 1970 při sčítání 2001. Nicméně až do generace 1965 byl průměrný počet dětí na jednu ženu vyšší než 1,8. Z hodnot konečné plodnosti je však zřejmé, že nejmladší generace již nejen nedosáhnou úrovně prosté reprodukce, ale jejich konečná plodnost bude citelněji nižší. Zatímco ženy narozené v roce 1960 měly podle sčítání 1991 v průměru 1,776 dítěte jejich „kolegyně“, ženy stejně staré při sčítání 2001 a narozené v roce 1970 měly v průměru pouze 1,454 dítěte (tabulka 2).

Obdobný trend jako průměrný počet dětí na 1 ženu vykazoval také průměrný počet dětí na 1 ženu s dětmi (tabulka 2). Dlouhodobé sblížení hodnot obou ukazatelů (průměrný počet dětí na 1 ženu a na 1 ženu s dětmi) svědčí o klesajícím významu bezdětnosti pro konečnou plodnost, což potvrzují závěry i z jiných zemí [McDonald]. Rodičovství je důležitou hodnotou v životě většiny lidí, ale konečná úroveň plodnosti je především determinována rozením dětí druhého a dalších pořadí. Z delší retrospektivy je zřejmé, že se charakter plodnosti mladších generací žen změnil v porovnání se strukturou plodnosti žen narozených v první čtvrtině dvacátého století. **Dřívější reprodukční model častější bezdětnosti a většího podílu vícedětných rodin byl vystřídán vzorcem s nižší bezdětností a výrazným úbytkem dětí ve vyšším pořadí.**

Struktura konečné plodnosti podle pořadí

V České republice byl podíl bezdětných žen ve starších generacích (graf 2a) relativně vysoký (kolem 15 %) a v čase docházelo k jeho snižování, přičemž nejnižší bezdětnost (6 %) vykazovaly ženy narozené v roce 1949. Až do

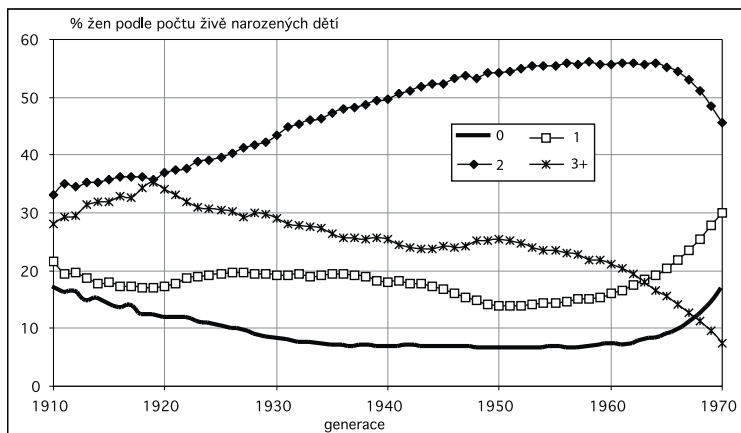
generace 1962 činil podíl bezdětných žen 7 %, u mladších generací postupně narůstal a generace žen 1970 se svým prokreačním chováním jakoby vrátila na hladinu 17 % zaznamenanou předtím v generaci 1910. V nejlodnější generaci 1919 bylo 12 % žen bezdětných a průměrný počet dětí na jednu ženu s dětmi dosahoval hodnoty 2,53 zatímco u generace 1949 charakterizované nejnižším zastoupením bezdětných žen (graf 2a) byl průměrný počet dětí na jednu ženu s dětmi pouhých 2,20 (tabulka 2). Uvedené srovnání potvrzuje odlišnost v charakteru reprodukce žen narozených před a po válce, jak bylo uvedeno v úvodu, starší ženy byly častěji bezdětné, ale rodily více dětí vyššího pořadí. Nejlodnější ženská generace 1919 vykazovala stejný podíl žen se dvěma jako se třemi a více dětmi (35 %, graf 2a). Ženy narozené později pak výrazně inklinovaly k vytváření dvoudětných rodin a představovaly více než 50 % počínaje generací 1941. Nejnižší jednodětnost byla zaznamenána u generací 1948-1956 s nejnižší bezdětností (graf 2a). Z uvedeného je zřejmé, že propopulační opatření let sedmdesátých pozitivně ovlivnila především rození druhých a třetích dětí a snížilo se zastoupení bezdětných žen a s jedním dítětem. Nejmladší ženské generace nemají ještě ukončenou reprodukci a rodí děti ve vyšším věku než generace jejich matek. Nárůst bezdětnosti v kohortní perspektivě u nejmladších ženských generací souvisí především s výrazným poklesem úhrnné (transversální) plodnosti prvního pořadí v devadesátých letech (tabulka 1, graf 2b). Nicméně 17 % bezdětných žen generace 1970 (graf 2a) je výrazně nižší hodnota v porovnání s transversálním ukazatelem bezdětnosti, který se od poloviny devadesátých let přibližuje 50 % (tabulka 1). Vzhledem k tomu, že v řadě evropských populací kohortně měřená bezdětnost přesahuje 20 %, lze očekávat, že i česká společnost pragmaticky přijme tento model bezdětnosti, ač výběrová šetření (FFS) vypovídají o vysoké hodnotové orientaci na rodinu a děti v české společnosti.

Nestejně tempo poklesu transversální plodnosti prvního (rychlejší a později stabilizované) a druhého (pomalejší) pořadí v devadesátých letech (graf 2b) mělo za následek také zvýšení procenta žen s jedním dítětem u nejmladších generací v kohortní perspektivě (graf 2a). V zemích mimo bývalou východní Evropu dochází k narůstání úrovně plodnosti u žen starších 30 let. Tato situace zatím v České republice nenastala, ale lze ji považovat výhledově za reálnou. Je pravděpodobné, že ženské generace narozené po roce

1970 budou rodit ve vyšším věku, tedy i po třicítce, a zmírní tím nárůst podílu bezdětných, méně zřetelná situace je u plodnosti druhého pořadí, která může zůstat výrazněji nižší než v minulosti. Tato alternativa by pak mohla vést k prohloubení orientace na jedno dítě.

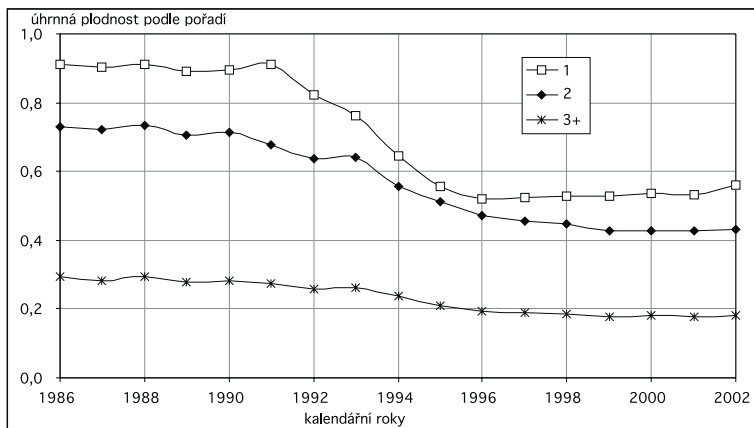
Graf 2a

Struktura konečné plodnosti podle počtu živě narozených dětí; sčítání 2001
(kohortní/generační pohled)

Graf 2b

Vývoj úhrnné plodnosti podle pořadí v období 1986-2002
(transversální pohled)

Pravděpodobnost/intenzitu narození dalšího dítěte měří ukazatel *pravděpodobnost zvětšování rodiny* (graf 3a, 3b), který na rozdíl od struktury žen podle počtu dětí jako výsledku reprodukčního chování dané populace vyjadřuje intenzitu přechodu mít dítě vyššího pořadí. V kohortní perspektivě mají populace plánující rodičovství nejvyšší hodnotu pro a_0 , neboť ženy s dětmi mají alespoň 1 dítě prvního pořadí. Dlouhodobé narůstání tohoto ukazatele (graf 3a) znamenalo snižování bezdětnosti, nejmladší generace ještě plodnost neukončily, tudíž nedávný pokles nelze seriózně vyhodnotit. V transversálním pohledu (graf 3b) je od roku 1993 zřetelná anomálie, kdy a_0 (pravděpodobnost pro bezdětnou ženu mít první dítě) je menší než a_1 (pravděpodobnost narození dítěte druhého pořadí pro ženu s jedním dítětem). Tato skutečnost svědčí o tom, že oproti minulosti se značné části žen nenarodilo první dítě a stále trvající inverze ukazatelů a_0 a a_1 naznačuje, že pro řadu z nich odkládání porodů patrně vyústí v trvalou bezdětnost.

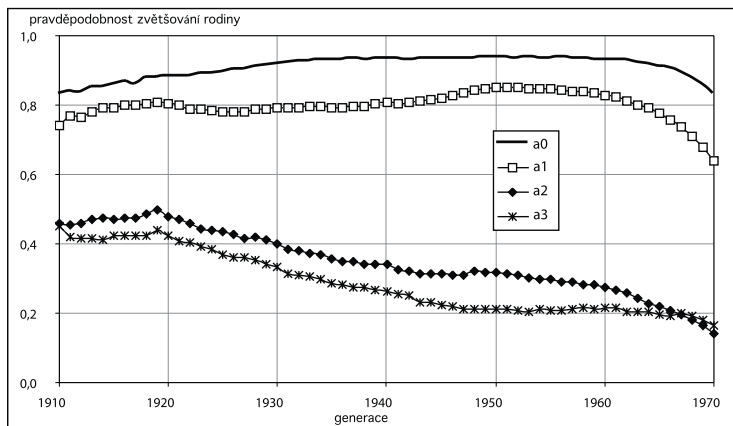
Pravděpodobnost mít druhé dítě (a_1), tj. přechod ze stavu jednodětnosti do stavu dvoudětnosti, byla v kohortní perspektivě nejvyšší u žen příslušných generacím 1945-1960, jejichž věk maximální plodnosti spadal právě do konce šedesátých a první poloviny sedmdesátých let, tj. do období příznivého populačního klimatu. Navíc se u generací 1948-1952 poklesový trend pravděpodobnosti mít třetí dítě (a_2) dočasně zastavil. Tyto trendy potvrzují skutečnost, že propopulační opatření rodinné politiky v minulosti nesporným způsobem přispěla k intenzivnějšímu rození druhých a třetích dětí v České republice. V transversálním pohledu se ve sledu 15 minulých kalendářních let udržovala hodnota a_1 na 80 % (graf 3b). Tento vývoj může znamenat, že se v České republice prozatím vyděluje ženská subpopulace silněji rodinně orientovaná, u které po prvním dítěti následoval porod druhého, přičemž na druhé straně narůstá skupina bezdětných žen.

Pravděpodobnost porodu třetího, resp. čtvrtého dítěte je dlouhodobě v české populaci nízká. V kohortním pohledu je klesající (graf 3a), v transversálním stagnující v posledních letech (graf 3b). Hodnota a_3 je stejná, někdy i vyšší než a_2 u nejmladších ročníků. Lze uvažovat o tom, že **současná populace České republiky je charakterizována dvěma až třemi reprodukčními režimy**. První typ je představován modelem koncentrace reprodukčního chování na dvě děti, druhý na vícečetné rodiny. Tento druhý model se objevuje až po selekci žen řídících se modelem nižší plodnosti a týká se

malé skupiny žen s výrazně více dětmi (3+) oproti majoritní populaci s nižším počtem dětí. Třetím modelem/režimem může být, zejména v delším výhledu, rostoucí skupina bezdětných žen.

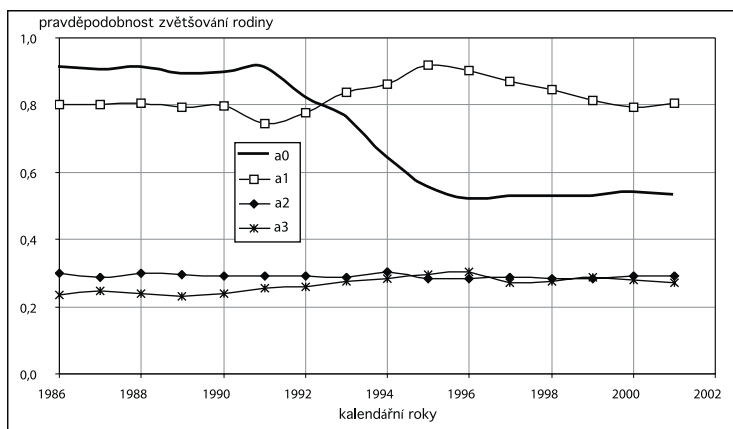
Graf 3a

Vývoj pravděpodobnosti zvětšování rodiny v kohortním pohledu; sčítání 2001

Graf 3b

Vývoj pravděpodobnosti zvětšování rodiny v transversálním pohledu

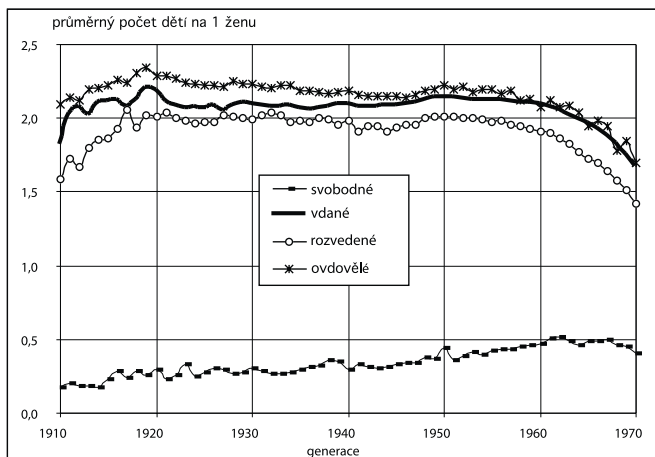
Kohortní analýza plodnosti podle rodinného stavu žen

V České republice se po druhé světové válce podíl dětí narozených mimo manželství snížil na 5-7 % oproti situaci za první republiky kolem 12 %. Koncem osmdesátých let 20. století činil podíl živě narozených mimo manželství 7-8 %, v roce 2002 již více než 25 % (tabulka 1). Úroveň mimomanželské plodnosti závisí na kulturních, náboženských a dalších faktorech dané země. Česká republika nezaznamenala během své socialistické éry vzestup mimomanželské plodnosti jako např. bývalá NDR, kde v roce 1989 podíl dětí narozených mimo manželství dosahoval již 34 %, přičemž vnější podmínky byly do značné míry v obou zemích podobné (priorita dětí neprovdaných matek v předškolních zařízeních, delší mateřská dovolená a další výhody pro neprovdané matky). V devadesátých letech došlo k výraznému vzestupu podílu dětí narozených mimo manželství jak v České republice, tak překvapivě pokračoval růstový trend i v bývalé NDR (51,4 % v roce 2000) [Konietszka, D., Kreyenfeld, M.]. Obě země se shodně vyznačují dlouhodobě vysokou ekonomickou aktivitou žen.

Analýza retrospektivních dat plodnosti podle rodinného stavu žen ze sčítání 2001 umožnila důkladněji vyhodnotit změny podílu dětí narozených mimo manželství. Průměrný počet dětí na 1 vdanou a ovdovělou ženu přesahoval 2 děti až do generace 1964 (graf 4a). Vyšší plodnost ovdovělých žen u starších generací v porovnání s vdanými patrně naznačuje, že se vdávaly v mladším věku, možná se starším partnerem, a potvrzují tak známou korelaci o mladším věku při sňatku a vyšší konečné plodnosti. Rozvedené ženy měly zhruba o dvě desetiny nižší průměrný počet dětí, neboť patrně v důsledku přerušení manželského svazku nerealizovaly zcela své rodičovské plány. Pokud jde o plodnost svobodných žen, ta dlouhodobě mírně rostla, nikoliv u nejmladších generací (graf 4a). Svobodné ženy narozené v roce 1970 měly v průměru 0,407 dětí, starší generace 1965 měla těchto dětí více (0,485) a mladší generace 1975 naopak výrazně méně (0,169). Výsledky sčítání spíše potvrzují předchozí závěry založené na analýzách měř manželské a mimomanželské plodnosti o tom, že podíl dětí narozených mimo manželství souvisí s výrazným poklesem úrovně manželské plodnosti a změněnou skladbou žen podle rodinného stavu [Rychtaříková 2001].

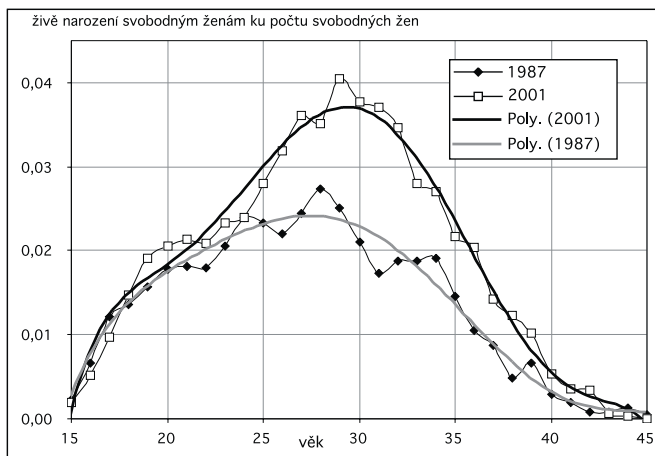
Graf 4a

Vývoj konečné plodnosti podle rodinného stavu žen; sčítání 2001

Graf 4b

Plodnost svobodných žen podle věku v roce 1987 a 2001

Mezi roky 1987 a 2001 se počet živě narozených dětí svobodným matkám zvýšil z 6 575 v roce 1987 na 16 359 v roce 2001, tj. nárůst o 9 784 dětí. Naopak počet živě narozených dětí vdaným matkám poklesl ze 121 455 na 69 439, tj. o 52 016 dětí (tabulka 3). Míry mimomanželské plodnosti podle věku pro svobodné matky narostly mezi roky 1987 a 2001 (graf 4b). Přestože změna plodnosti svobodných žen je viditelnějším fenoménem oproti minulosti, z hlediska vah demografických faktorů není nejvýznamnějším prvkem. Uvažujeme-li míry obecné plodnosti pro svobodné a vdané (v našem případě se omezíme na věk 15-45 let, počet živě narozených dětí daného rodinného stavu dělíme počtem žen daného rodinného stavu), tak v roce 1987 činil tento ukazatel u svobodných 12,6 % a u vdaných 77,8 %; respektive v roce 2001 19,1 % a 58,6 %. Uvedené údaje znamenají nárůst intenzity mimomanželské plodnosti svobodných žen o 6,4 %, avšak pokles plodnosti vdaných žen o 19,2 %. Další pohled na strukturální změny plodnosti umožňuje metoda [Smith et al.] dekompozice změny podílu narozených mimo manželství mezi roky 1987 a 2001 na čtyři faktory, a to na: vliv změny věkové struktury žen, vliv změny struktury žen podle věku a rodinného stavu (rozlišeno na svobodné a vdané), vliv změny intenzity plodnosti svobodných žen podle věku a vliv změny intenzity plodnosti vdaných žen podle věku (tabulka 3). Mezi roky 1987 a 2001 narostl podíl dětí narozených svobodným matkám o 13,93 %. Tento nárůst souvisel se změnou čtyř uvedených faktorů, přičemž první z nich vyjadřuje změnu věkové struktury žen v reprodukčním věku, tj. hodnota -0,0017 (resp. -1,2 %) znamená posun kontingentu žen do věků maximální sňatečnosti resp. reprodukce. Struktura žen v reprodukčním věku v roce 2001 by měla snížit podíl dětí narozených mimo manželství o 1,2 %. Nárůst podílu svobodných žen v roce 2001 oproti situaci roku 1987 hrál nejvýznamnější roli (0,1307; 93,9 %) na nárůstu podílu dětí narozených svobodným matkám, a byl tudíž nejdůležitější komponentou změny podílu narozených svobodným matkám. Nárůst intenzity plodnosti svobodných žen se pak podílel 12,3 % a snížení plodnosti vdaných žen „přispělo“ -4,9 %. Uvedené výsledky jsou založeny na průřezové/transversální komparaci a tím je jejich interpretační hodnota částečně omezena. Devadesátá léta byla obdobím dramatických změn plodnosti v transversální perspektivě, eventuální výsledky kohortní analýzy se velmi pravděpodobně nebudou principiálně lišit.

Tabulka 3

Vliv demografických faktorů na změny podílu narozených svobodným matkám mezi roky 1987 a 2001 (Vektorová dekompozice čtyř faktorů: populační struktury věku a rodinného stavu, intenzity plodnosti vdaných a svobodných žen)

	absolutně	relativně
změna věkové struktury žen	-0,0017	-1,2
změna ve struktuře podle rodinného stavu	0,1307	93,9
změna plodnosti svobodných žen	0,0171	12,3
změna plodnosti vdaných žen	-0,0069	-4,9
celkem	0,1393	100,0

Počty a podíly (%) živě narozených ženám v roce 1987 a 2001 podle rodinného stavu									
	absolutně					relativně v %			
	svobodná	vdaná	rozvedená	ovdovělá	celkem	svobodná	vdaná	rozvedená	ovdovělá
1987	6575	121455	2548	343	130921	5,02	92,77	1,95	0,26
2001	16359	69439	4653	264	90715	18,03	76,55	5,13	0,29
2001-1987	9784	-52016	2105	-79	-40206	13,01	-16,22	3,18	0,03

Poznámka: podíl v roce 1987: 5,13 %, v roce 2001:19,06 %, rozdíl 2001-1987 je 13,93 % (podíl dětí narozených svobodným matkám ze souboru dětí narozených svobodným a vdaným ženám).

Pravděpodobnost zvětšování rodiny rozlišená pro dvě kategorie žen, svobodné a alespoň jednou vdané (vdané, rozvedené, ovdovělé), je dalším krokem analýzy rozšířené o pořadí narozených dětí. Hodnota $1-a_0$ je současně ukazatelem bezdětnosti. Bezdětnost dlouhodobě klesala v obou kategoriích rodinného stavu (narůstání a_0 graf 5a,b). Pouze nejmladší generace naznačují mírný nárůst bezdětnosti, přičemž tento trend je výraznější právě u svobodných žen, 72 % generace 1970 a 87 % generace 1975. Vzhledem ke skutečnosti, že v poválečných generacích 1945-1960 svobodných žen zůstávalo kolem 70-75 % bezdětných, a v letech jejich maximální plodnosti se rodilo mimo manželství pouhých 5 % dětí, není pravděpodobné, že u současných nejmladších generací, charakterizovaných zatím větší bezdětností, by plodnost svobodných narůstala. Zdá se tedy, že dnešní výkyv mimomanželské plodnosti, tj. 25 % dětí narozených mimo manželství v roce 2002, je více konjunkturálního a strukturálního charakteru.

Pravděpodobnost mít první dítě (a_0) pro alespoň jednou vdané ženy (vdané, ovdovělé, rozvedené) se pohybovala na úrovni 0,95-0,96 a její maxi-

mální hodnota 0,965 byla dosažena v generaci 1961, což také vypovídá o tom, že bezdětnost ($1-a_0$) byla u této generace velmi blízká biologické hranici plodivosti, tj. 3,5 %. I u nejmladších generací vdaných žen je patrné, že se vdaly s cílem mít děti. Naopak pravděpodobnost mít třetí a čtvrté dítě byla u jednou vdaných žen v čase klesající. Pravděpodobnost mít druhé dítě (a_1) vykazovala u jednou vdaných žen výkyv k vyšším hodnotám u generací 1948-1959, zpomalení poklesového trendu pravděpodobnosti mít třetí dítě bylo patrné částečně u generací 1948-1952. Vzhledem ke skutečnosti, že v poválečném období až do počátku devadesátých let dvacátého století vstupovalo do manželství 95 % žen v České republice, jsou trendy plodnosti alespoň jednou vdaných žen shodné s trendy plodnosti všech žen.

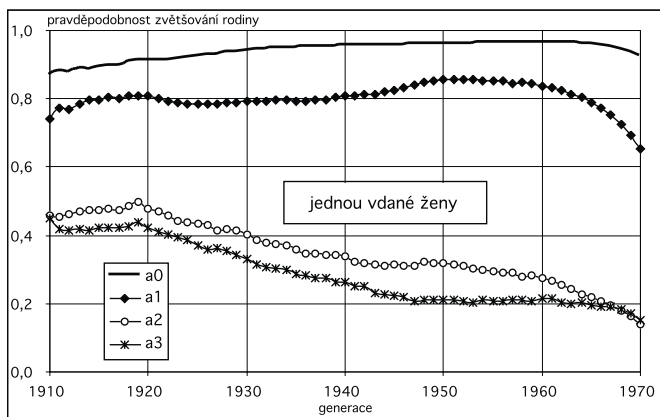
Svobodné ženy mají zcela odlišnou hierarchii pravděpodobnosti zvětšování rodiny (graf 5b) neboť, na rozdíl od jednou vdaných žen, nejnižší hodnoty vykazovala pravděpodobnost narození prvního dítěte, zatímco narození dětí vyšších pořadí bylo více pravděpodobné a zhruba na stejných hodnotách. Nicméně pravděpodobnost narození prvního a druhého dítěte byla u svobodných žen výrazně nižší než u vdaných a až pravděpodobnost narození třetího a čtvrtého dítěte byla podobná jako u žen alespoň jednou vdaných. Uvedený vzor chování naznačuje, že svobodné ženy, když porodí první dítě, již méně otálejí s narozením dalších v porovnání s vdanými ženami. Lze uvažovat o tom, že rozhodnutí mít dítě mimo legální svazek je v české společnosti specifické a týká se i charakterově specifické subpopulace. V českém prostředí se narozením prvního dítěte svobodná matka vyděluje z majoritního souboru svobodných bezdětných (70-80 %) a pak na rozdíl od vdaných žen, kde pravděpodobnosti přechodu jsou hierarchizovány a zřetelně odlišeny ve svých hodnotách (graf 5a), u svobodných matek jsou jednotlivé pravděpodobnosti přechodu přibližně stejné (graf 5b). I z tohoto důvodu **nelze reprodukční typ chování svobodných žen považovat za alternativu k legálním manželstvím, neboť se výrazně liší intenzitou/přechodem rození dětí podle pořadí.**

Výsledkem diferenčního reprodukčního chování žen svobodných a jednou vdaných je pak výrazně odlišná struktura těchto žen podle počtu živě narozených dětí. Jednou vdané ženy generace 1961 měly historicky nejnižší bezdětnost, tj. 3,5 %, u svobodných žen historické minimum činilo 64 % bezdětných svobodných generace 1960. Zatímco jednou provdané ženy měly 60

nejčastěji dvě děti, tak svobodné, když měly děti, měly nejčastěji jedno dítě. Nicméně podíl žen se třemi a čtyřmi a více dětmi u svobodných (byť malý) se již nelišil, zatímco u jednou vdaných byl výrazný rozdíl mezi procentem žen se třemi dětmi v porovnání se ženami majícími čtyři a více dětí (tabulka I příloha).

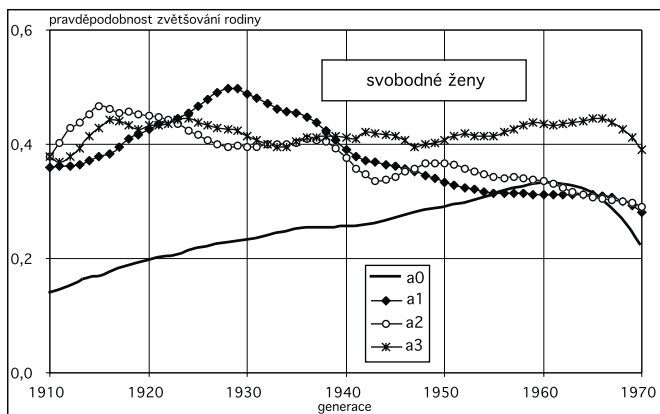
Graf 5a

Pravděpodobnost zvětšování rodiny jednou provdaných žen; sčítání 2001

Graf 5b

Pravděpodobnost zvětšování rodiny svobodných žen; sčítání 2001

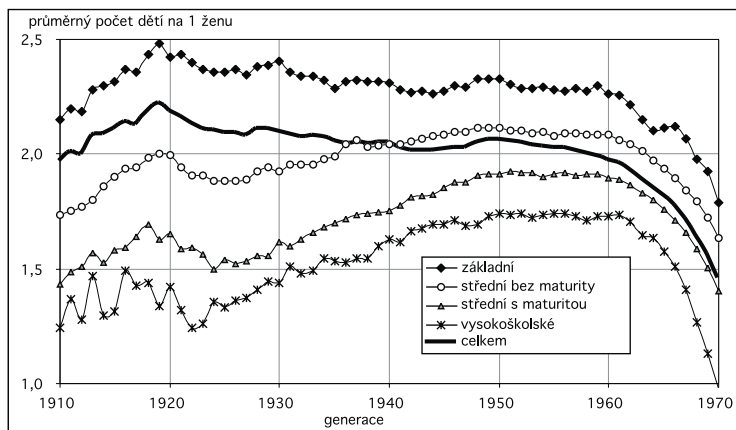
Kohortní analýza plodnosti podle vzdělání žen

Diferenciace plodnosti podle vzdělání matky se stává v moderní společnosti, kde trvale narůstá podíl žen s vyšším vzděláním, důležitou determinantou úrovně celkové plodnosti. Mění se struktura obyvatelstva podle dosaženého stupně vzdělání, vedle věkového složení, stále větší vliv na budoucí hodnoty souhrnných demografických ukazatelů plodnosti i dalších demografických procesů. V dnešní době počet dětí v rodině do značné míry závisí na možnostech ženy/rodičů sladit profesní kariéru a péči o dítě. Do jaké míry je péče o dítě záležitostí ženy nebo obou rodičů a do jaké míry pracovní trh a společenské klima umožňuje skloubení rodičovských a pracovních povinností, ovlivňuje současný vývoj plodnosti a vysvětluje i nedávný rozdílný pokles plodnosti ve vyspělých zemích.

V České republice u všech pozorovaných generací žen byla intenzita plodnosti negativně korelována s vyšším vzděláním (graf 6a). Přestože zkoumané generace rodily děti v různých politických, ekonomických a sociálních formacích (období první republiky, druhá světová válka, komunistický systém a období přechodu k tržnímu hospodářství), vždy platilo, čím nižší vzdělání matky, tím vyšší intenzita plodnosti. V čase se měnila také variabilita plodnosti podle vzdělání. Větší variabilita v úrovni plodnosti podle vzdělání matek je patrná především u starších generací (graf 6a). Naopak generace žen 1949-1965 se lišily svými průměry porozených dětí v závislosti na vzdělání nejméně. Tyto ženy měly děti zejména v období tzv. druhého baby boomu (přelom šedesátých a sedmdesátých let, resp. první polovina sedmdesátých let) a dále až do změny politického režimu v roce 1989. V této době neexistovala nezaměstnanost a byla již dostupná síť kvalitních a levných předškolních zařízení. Ekonomická aktivita žen byla sice vysoká, avšak možnost osobního profesního rozvoje značně omezená včetně vysokoškolaček. Uvedené faktory přispívaly k egalitářství nejen ve společnosti, ale i v reprodukci.

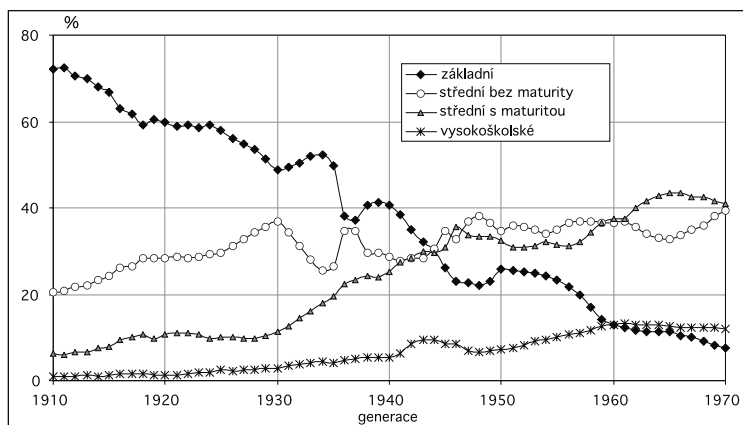
Graf 6a

Vývoj konečné plodnosti podle vzdělání žen; sčítání 2001

Graf 6b

Struktura žen podle vzdělání; sčítání 2001

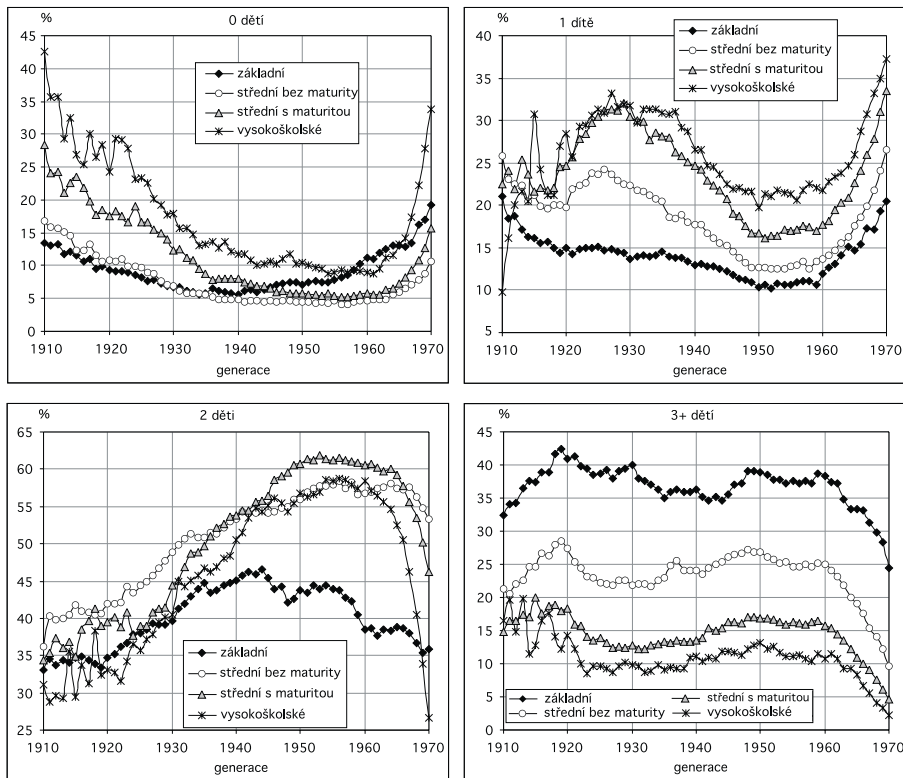

Období přechodu k tržnímu hospodářství se projevilo výrazným propadem plodnosti po roce 1992 u všech žen bez rozdílu vzdělání, geografické polohy, či velikostní kategorie obce [Rychtaříková 2000a, Rychtaříková 2000b]. Podle výsledků sčítání 2001 měly třicetileté vysokoškolačky v průměru méně než jedno dítě (0,976) a 34 % jich bylo bezdětných (graf 6a, 7), stejně staré vysokoškolsky vzdělané ženy měly podle sčítání 1991 1,386 dětí a 17 % jich bylo bezdětných [Rychtaříková 2002]. Vůbec nejnižší bezdětnost (méně než 10 %) byla zaznamenána u vysokoškolaček generací 1952-1962 (graf 7). Specifickým rysem české plodnosti je překvapivě vysoká bezdětnost žen se základním vzděláním počínaje generací 1959. Jako vysvětlení se nabízí, že tyto ženy, podobně jako vysokoškolačky, zůstávaly častěji svobodné (graf 8); např. v generaci 1962 zůstalo svobodnými podle výsledků sčítání 2001 10,8 % v populaci žen se základním vzděláním, 3,7 % se středním vzděláním bez maturity, 4,6 % se středním vzděláním s maturitou a 7,9 % vysokoškolaček. V České republice platí podobně jako v jiných zemích, že ženy vysokoškolačky zůstávají častěji svobodné, zatímco muži vysokoškoláci se žením se stejnou intenzitou jako muži s maturitou, naopak výrazně častěji svobodnými zůstávají muži se základním vzděláním (graf 8).

Podíl žen s jedním, dvěma a třemi dětmi již žádné anomálie neukázal, vysokoškolačky a středoškolačky s maturitou měly sice nejčastěji dvě děti, ale vysoké procento zůstávalo jednodětnými (graf 7). V čase je patrný trend výrazného prosazování dvoudětného modelu až do generace 1960, a to zejména u žen se vzděláním středním bez maturity, s maturitou a vysokou školou (graf 7). Ženy se základním vzděláním měly také nejčastěji dvě děti, ale odlišovaly se výraznějším podílem žen se třemi dětmi. Variabilita procenta žen podle počtu dětí a vzdělání byla malá u bezdětných žen a do jisté míry u žen se dvěma dětmi (s výjimkou žen se základním vzděláním). **Model nízké bezdětnosti a vysoké koncentrace na dvě děti, který byl dlouhodobě charakteristickým rysem generační plodnosti v České republice, se tak stal univerzálním pro všechny společenské skupiny.**

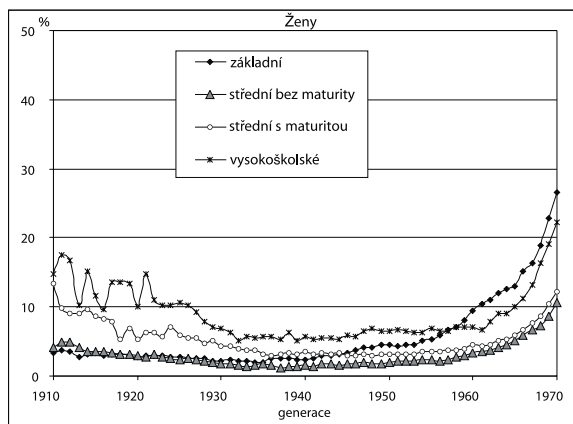
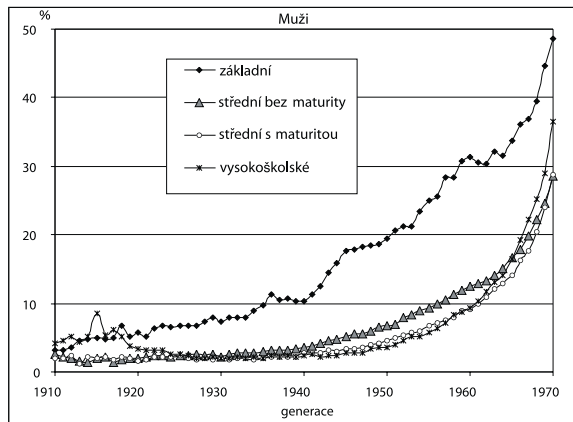
Graf 7

Struktura konečné plodnosti podle počtu živě narozených dětí a vzdělání ženy; sčítání 2001

Graf 8

Podíl svobodných mužů a žen podle vzdělání; sčítání 2001

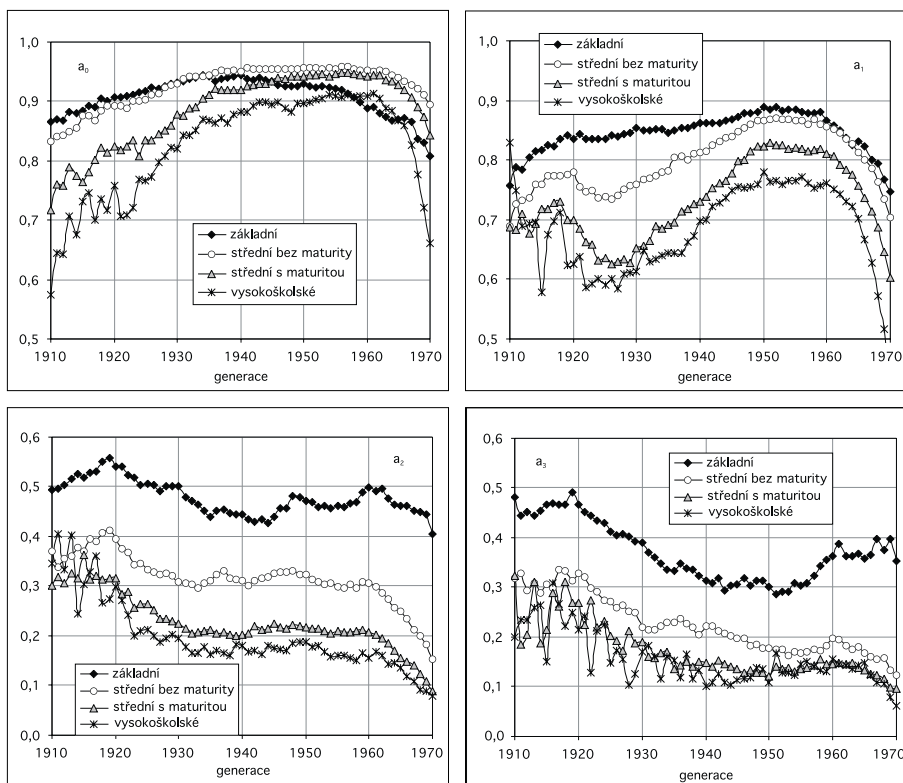

Pravděpodobnost zvětšování rodiny doplňuje analýzu plodnosti podle pořadí. Pozitivní reakce českých žen na propopulační opatření sedmdesátých let ve smyslu nárůstu pravděpodobnosti mít druhé dítě již byla zmiňována. Nárůst pravděpodobnosti mít druhé, eventuálně třetí dítě, byl navíc diferencován podle vzdělání matek (graf 9). Zatímco pravděpodobnost narození

prvního dítěte (a_0) měla v čase plynulý růstový trend, přičemž rozdíly podle vzdělanostních kategorií se v čase minimalizovaly, tak pravděpodobnost narození druhého dítěte (a_1) měla rychlejší nárůst z nižších hodnot u žen s vyšším vzděláním, a to zejména u generací 1945 až 1960 (graf 9). **Nebyly to tedy ženy se základním vzděláním, které „využívaly“ propopulačních opatření sedmdesátých let, ale nejcitlivěji reagovaly ženy se vzděláním vysokoškolským a středoškolským s maturitou.**

Graf 9

Pravděpodobnost zvětšování rodiny podle vzdělání ženy v kohortní perspektivě; sčítání 2001

(a_0 přechod z bezdětnosti na první dítě; a_1 přechod z prvního dítěte na druhé, ...)

Tento výsledek byl patrný již z výsledků sčítání 1991 [Rychtaříková 2002]. Pravděpodobnost narození dítěte třetího a vyššího pořadí se v dlouhodobém pohledu příliš neměnila a spíše klesala. Ženy se vzděláním základním a středním bez maturity měly výrazně častěji třetí dítě (a_3) na rozdíl od vysokoškolaček nebo středoškolaček s maturitou. Tento rozdíl zmizel u pravděpodobnosti mít čtvrté dítě (a_4), kde vyšší hodnoty měly pouze ženy se základním vzděláním. Vysoká pravděpodobnost narození prvního dítěte bez ohledu na vzdělání ženy potvrzuje trend vysoce ceněných rodičovských hodnot zakotvených v české populaci. Zřetelnější zlom je patrný až u přechodu na třetí, resp. čtvrté dítě. Toto ve svém důsledku vede k tomu, že podíl žen se třemi a více dětmi u osob s maturitou je menší než 15 % a u žen se základním vzděláním zhruba 25 %.

Standardizace kohortní plodnosti

Počet dětí, který se narodí v té či oné rodině, je výsledkem osobního rozhodování páru a je na rozdíl od úmrtí vyhnutelnou událostí. Jak vyplynulo z předchozích analýz, významnými determinantami plodnosti je rodinný stav a vzdělání. Struktury obyvatelstva podle rodinného stavu i vzdělanostních kategorií (graf 6b, 8) se v čase měnily. V populaci narůstala zejména váha žen s vyšším vzděláním. Ženy s vyšším vzděláním narozené později měly vyšší průměrný počet dětí než jejich předchůdkyně narozené dříve (graf 6a). Naopak ženy se základním vzděláním vykazovaly dlouhodobě klesající trend konečné plodnosti (graf 6a). Výsledná konečná plodnost (průměrný počet dětí na 1 ženu dané generace) je kombinací diferenčních intenzit a struktur studované populace.

Model logistické regrese byl použit pro výpočet hypotetických/standardizovaných hodnot konečné plodnosti za předpokladu neměnných struktur podle rodinného stavu žen, resp. vzdělání žen. Závisle proměnnou byl počet dětí (model kumulativní ordinální logistické regrese). Nezávisle proměnné: rok narození ženy, rodinný stav ženy (svobodná, jednou vdaná) a vzdělání ženy (základní, střední bez maturity, střední s maturitou a vysokoškolské) byly kategorizovány. Byly vypočteny 4 modely hlavních efektů bez interakcí. V prvním modelu byl nezávisle proměnnou pouze rok narození ženy a tento model kopíroval profil konečné plodnosti (graf 10 srovnej s grafem 68

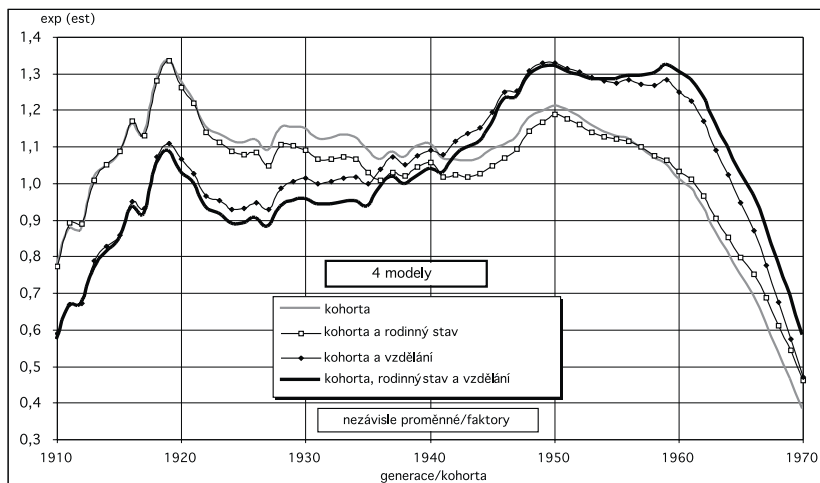
6a pro kategorii celkem). Ve druhém modelu byly vysvětlujícími proměnnými rok narození a rodinný stav. Z výsledků je patrné, že změny v rodinném stavu příliš neovlivnily ukazatel konečné plodnosti, a to zejména u starších generací. Třetí model standardizující konečnou plodnost na vzdělanostní strukturu a rok narození ženy výrazně pozměnil profil konečné plodnosti. Podle tohoto modelu by konečná plodnost byla vyšší u mladších generací žen narozených po roce 1940 v porovnání se staršími kohortami na rozdíl od reálné křivky. Průměrný počet dětí na jednu ženu starší generace byl totiž výrazně ovlivněn vysokým zastoupením žen se základním vzděláním (graf 6b), které měly více dětí (graf 6a), zatímco **konečná plodnost mladších generací byla snižována rostoucím zastoupením žen s vyšším vzděláním majícím v průměru méně dětí**. Čtvrté modelování ukazuje hypotetickou konečnou plodnost při standardizaci na obě struktury vzdělanostní i podle rodinného stavu. Tento model se příliš neliší od předchozího modelu.

Česká republika má zatím v porovnání s Evropou poměrně nízké zastoupení vysokoškolské populace. Jestliže se podíl osob s vyšším vzděláním bude výhledově zvyšovat, pak tento faktor bude zcela určitě působit ve smyslu snižování budoucí intenzity plodnosti.

Graf 10

Vývoj konečné plodnosti a vývoj standardizované konečné plodnosti; sčítání 2001

(logistická regrese, hlavní model bez interakcí, závisle proměnná počet živě narozených dětí)

Závěr

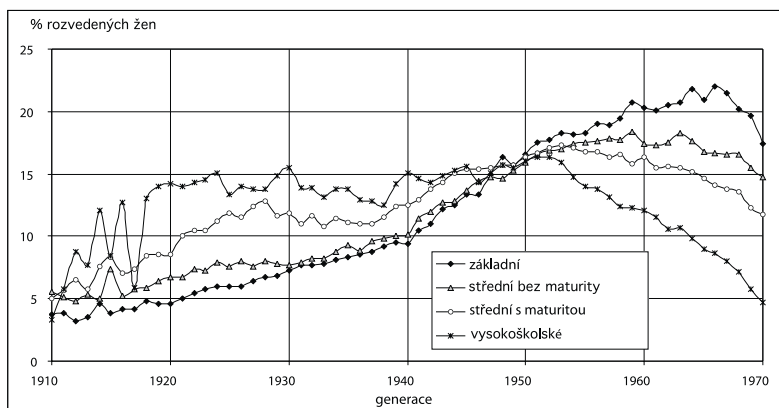
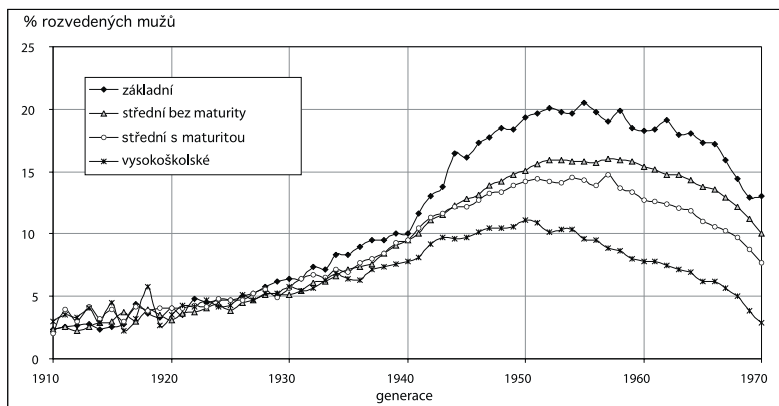
Porovnání ukazatelů konečné plodnosti vypočítaných ze sčítání 1991 a 2001 prokázalo dobrou úroveň kvality dat, přestože existovaly negativní kampaně při přípravě sčítání. Analýza plodnosti žen včetně rodinného stavu založená na datech sčítání 2001 ukázala, že v dlouhodobém pohledu u jednou vdaných žen klesala bezdětnost a narůstal podíl žen se dvěma dětmi. Generace žen, kterým bylo 30 a více let v době sčítání 2001 (narozené 1970 a dříve), se vyznačovaly prorodinnou orientací v rámci legálního manželství, neboť podíl svobodných žen byl nízký (generace 1950: 3,3 %; generace 1960: 5,0 %; generace 1965: 6,9 % a generace 1970: 13,8 %). Jednou vdané ženy těchto generací byly výrazně bezdětné, v generaci 1960 3,6 % a u generace 1970 7,6 %. Současný trend rychlého narůstání podílu živě narozených svobodným matkám (18,0 % v roce 2001 proti 5,0 % v roce 1987) se nepotvrdil v konfrontaci s reprodukčním chováním nejmladších generací, neboť podíl bezdětných svobodných žen je stabilizován a průměrný počet dětí na 1 svobodnou ženu počínaje generací 1960 neroste. Sčítání 2001 dále ukázalo, že trend snižování konečné plodnosti se jeví trvalý a nevratný, avšak orientace na typ nesezdaných soužití alternující legální manželství je neprůkazná.

Analýza potvrdila dlouhodobou změnu charakteru plodnosti žen v České republice směrem k nižší bezdětnosti a výraznou koncentraci na dvě děti. Rodičovství si dnes každý může vyzkoušet, neboť dřívější společenské i ekonomické bariéry nejsou relevantní. Lze aplikovat myšlenky teorie racionální volby i na trendy plodnosti v České republice? V dlouhodobém pohledu se snížily pravděpodobnosti narození třetího a čtvrtého dítěte, neboť jejich hodnoty byly nejvyšší u nejstarších generací a jsou nejnižší u nejmladších žen. Zvýšená pravděpodobnost narození prvního dítěte souvisela se snižující se bezdětností (minimální v ženské generaci 1949). Maximální pravděpodobnost mít druhé dítě byla typická pro generace 1949-1955. Pokles pravděpodobnosti mít druhé dítě (a_1) byl hlubší než a_0 , a to z 0,852 (generace 1951) na 0,638 (generace 1970). I když se ještě část druhých dětí může narodit, nelze čekat výraznější vzestup tohoto ukazatele. Zdá se, že právě rozhodnutí nemít druhé dítě a narůstající bezdětnost nejmladších generací dnes určuje hodnotu konečné plodnosti České republiky. Je známou skutečností, že výrazně poklesl počet dětí zapsaných v jeslích ve věku 0-2 roky [Kocourková 2002].

Podle studie porovnávací rozdílný přístup k rození dětí podle vzdělání žen v bývalé NDR a NSR se považuje právě hustá síť předškolních zařízení a jejich dostupnost za významný faktor umožňující skloubení role pracovnice a matky a stimul plodnosti vysokoškolaček v bývalé NDR [Kreyenfeld]. Ze studie PPA šetřící postoje obyvatelstva [Kocourková 2001] k otázce, za kterých podmínek by ženy uvažovaly o dalším dítěti, vyšlo jako statisticky významné: možnost pracovat na částečný úvazek, flexibilní pracovní doba, úprava mateřské dovolené, příspěvek pro rodiče pečující o dítě a lepší bydlení. Všechny tyto faktory jsou v souladu s postuláty teorie racionální volby, že po překročení lokálních mezních hodnot nákladů, a to jak přímých tak nepřímých, se snižuje šance narození dalšího (druhého dítěte). V České republice se v posledním desetiletí snížila reálná hodnota dávek vyplácených v souvislosti s náklady na péči o dítě na polovinu až třetinu. Strategie vlády v oblasti rodinné politiky se v průběhu let měnila podle vládní politické orientace. Uvedené situace přispěly k prohloubení pocitu nejistoty obyvatelstva spolu s rostoucí nezaměstnaností, což je v souladu s teorií averzního rizika. Z hlediska teorie postmaterialistických hodnot jsou postkomunistické země vesměs řazeny mezi státy s materialistickou hodnotovou orientací, a proto je problematické tuto teorii použít pro vysvětlení nedávných změn plodnosti [van de Kaa]. Navíc vysokoškolsky vzdělaná populace představuje nejkonzervativnější složku společnosti (nejmenší podíl dětí narozených mimo manželství) a současně nejstabilnější rodinné prostředí, tj. nejmenší podíl rozvedených (graf 11). Česká republika patří do středoevropského prostoru podobně jako Německo, Rakousko či Švýcarsko. Zdá se, že přes proklamovanou rovnoprávnost žen existuje výraznější nerovnost v příjmech [ČSÚ 2002] i v rozdělení povinností v rodině [ČSÚ 2003] podobně jako v sousedních zemích. Tato disproporce vede v současném světě tvrdších podmínek tržního hospodářství ke zhoršené možnosti kombinovat povinnosti profesní a rodinné, což může být dalším faktorem vysvětlujícím současný hluboký pokles konečné plodnosti v České republice. Větší genderová rovnost nejen pro ženy, ale i pro muže a výraznější vyrovnávání životních podmínek rodin s různým počtem dětí lze navrhnout jako východisko pro Českou republiku. Jde o to, aby si česká společnost uvědomila závažnost problematiky extrémně nízké plodnosti a jejích důsledků a přijala rozhodnutí, že má smysl investovat do narození druhého dítěte a rodičovství vůbec.

Graf 11

Podíl rozvedených mužů a žen podle vzdělání; sčítání 2001

Literatura

Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

Hoem B. 2000. „Entry in motherhood in Sweden: the influence of economic factors on the rise and fall in fertility, 1986-1997.“ *Demographic Research* 2, 4.

Kohler, H.P., F. Billari, J.A. Ortega 2002. „The emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s.“ *Population and Development Review* 28 (4): 641-680.

Kocourková, J. 2001. „The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech Republic: Analysis based on surveys conducted in the 1990s.“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* 1: 19-48.

Kocourková, J. 2002. „Leave arrangements and childcare services in central Europe: policies and practices before and after the transition.“ *Community, Work & Family* 5 (3): 301-318.

Konietzka, D., M. Kreyenfeld 2002. „Women's employment and non-marital childbearing: A comparison between East and West Germany in the 1990s.“ *Population-E* 57 (2): 331-358.

Kreyenfeld, M. 2000. *Women's education and the transition to the first child – East Germany before and after Unification*. MPIDR Working Paper WP-2000-01.

McDonald, P. 2002. „Sustaining fertility through public policy: The range of options.“ *Population-E* 57 (3): 417-446.

Rychtaříková, J. 1999. „Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, XXXIV (1): 19-44.

Rychtaříková, J. 2000a. „Analyse nationale et spatiale du comportement procréateur en République Tchèque (fécondité et avortement), 1987-1996.“ Pp.183-202 in *Régimes démographiques et territoires: les frontières en question*. AIDELF 9 (Colloque Internationale de la Rochelle 22-26 septembre 1998), PUF 2000.

Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě

Rychtaříková, J. 2000b. „Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?“ *Acta Universitatis Carolinae Geographica* XXXV (1): 89-102

Rychtaříková, J. 2001. „Recent Changes in Family behavior in the Czech Republic.“ *Der Donauraum, Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa* 41 (4): 29-41.

Rychtaříková, J. 2002. „Hlavní rysy demografického vývoje Prahy po druhé světové válce.“ *Demografie* 44 (2): 255-261.

Smith, H.L., P. Morgan, T. Koropecjy-Cox 1996. „A decomposition of trends in the nonmarital fertility ratios of blacks and whites in the United States, 1960-1992.“ *Demography* 33 (2): 141-151.

Van de Kaa, D. 1998. *Postmodern fertility preferences: from changing Value orientation to new behaviour*. Working Papers in Demography 74, The Australian National University.

ČSÚ 2002. Mzdy mužů a žen a jejich vývoj in *Mzdová diferenciacie zaměstnanců za rok 2001*
http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/3111-02-za_rok_2001-2_mzdy_muzy_a_zen_a_jejich_vyvoj

ČSÚ 2003. *Dělna práce v rodině 2001*.
<http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/p/4014-01>

ČSÚ 2003. K některým aspektům sociálně politických mechanismů ovlivňujících genderové vztahy in *Zaostřeno na ženy časové řady*,
http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/o/1413-02-casove_rady-k_nekterym_aspektum_socialne_politickyech_mechanismu_ovlivnujicich_genderove_vztahy

United Nations 2002. *Partnership and reproductive behaviour in low-fertility countries*. ESA/P/WP.177. 119p.

Tabulka I příloha
Struktura žen podle rodinného stavu a počtu dětí (v %); sčítání 2001

generace	jednou vdané ženy					svobodné ženy				
	počet dětí					počet dětí				
	0	1	2	3	4+	0	1	2	3	4+
1910	12,95	22,45	34,95	16,33	13,31	85,25	10,17	3,22	1,02	0,34
1911	11,87	20,16	37,09	17,95	12,93	86,00	8,77	3,37	1,52	0,34
1912	12,24	20,14	36,46	18,19	12,97	85,81	9,64	1,93	1,10	1,52
1913	11,25	19,15	36,82	19,10	13,67	83,64	10,25	3,80	1,16	1,16
1914	11,46	18,16	36,90	19,68	13,81	80,24	12,22	4,48	2,24	0,81
1915	10,72	18,29	37,46	19,35	14,18	87,00	7,80	2,00	2,00	1,20
1916	10,22	17,60	37,81	19,84	14,55	82,07	11,70	3,51	1,36	1,36
1917	10,40	17,73	37,80	19,64	14,43	82,64	10,81	4,05	1,04	1,46
1918	9,19	17,30	37,73	20,59	15,20	79,61	11,34	4,31	2,37	2,37
1919	8,96	17,30	37,07	20,63	16,03	80,69	11,94	4,58	2,26	0,53
1920	8,93	17,59	38,34	20,31	14,84	81,39	10,26	4,20	2,22	1,92
1921	8,69	18,04	38,79	20,34	14,14	78,65	11,48	5,20	2,57	2,09
1922	8,61	18,97	39,20	19,87	13,35	80,94	10,16	5,23	2,10	1,56
1923	8,28	19,20	40,35	19,54	12,62	80,02	12,11	4,00	1,88	2,00
1924	8,11	19,61	40,52	19,51	12,25	78,72	11,83	6,07	1,78	1,59
1925	7,75	19,80	41,03	19,84	11,58	78,10	11,85	5,43	2,81	1,81
1926	7,29	19,96	41,53	19,97	11,24	78,20	11,31	6,31	2,37	1,81
1927	7,24	20,08	42,60	19,20	10,87	77,01	11,39	7,04	2,88	1,68
1928	6,55	19,71	42,93	19,95	10,87	76,34	10,83	8,09	2,67	2,07
1929	6,28	19,81	43,40	20,07	10,44	77,79	10,84	6,73	2,22	2,42
1930	6,16	19,51	44,52	19,94	9,87	76,45	12,57	6,84	2,49	1,66

76 **Tabulka I příloha – pokračování**
Struktura žen podle rodinného stavu a počtu dětí (v %); sčítání 2001

generace	jednou vdané ženy					svobodné ženy				
	počet dětí					počet dětí				
	0	1	2	3	4+	0	1	2	3	4+
1931	5,69	19,54	45,95	19,79	9,02	77,38	11,05	7,03	2,78	1,76
1932	5,46	19,57	46,46	19,73	8,79	77,69	12,21	5,74	2,54	1,82
1933	5,33	19,13	47,33	19,64	8,58	75,29	13,56	6,58	3,18	1,39
1934	5,06	19,30	47,64	19,68	8,31	75,25	14,33	6,37	2,39	1,66
1935	5,11	19,53	48,34	19,27	7,74	74,33	13,24	8,21	2,37	1,85
1936	4,98	19,58	49,22	18,82	7,41	72,90	14,44	7,09	3,41	2,17
1937	4,80	19,28	49,52	19,17	7,24	75,59	13,48	6,24	2,62	2,08
1938	4,80	19,19	50,03	18,86	7,13	75,57	13,60	6,14	2,82	1,88
1939	4,68	18,44	50,64	19,31	6,92	74,05	15,41	5,96	2,43	2,15
1940	4,46	18,15	51,15	19,38	6,85	74,32	16,45	5,89	1,93	1,41
1941	4,54	18,31	52,14	18,69	6,32	74,81	16,15	6,26	2,10	0,69
1942	4,46	17,84	52,85	18,66	6,19	75,28	15,76	5,54	1,67	1,75
1943	4,33	17,72	53,40	18,85	5,69	74,84	15,55	6,90	1,54	1,19
1944	4,36	17,29	53,89	18,87	5,59	72,75	17,44	6,69	1,79	1,32
1945	4,37	16,76	53,98	19,37	5,51	73,48	16,48	6,54	1,80	1,70
1946	4,19	16,02	55,10	19,30	5,39	73,25	17,12	6,11	2,21	1,31
1947	4,10	15,40	55,47	19,80	5,22	71,24	18,99	6,66	2,11	1,00
1948	4,14	14,69	55,11	20,51	5,55	70,53	19,10	5,59	2,83	1,96
1949	3,96	14,05	55,94	20,52	5,52	72,12	18,56	6,39	1,81	1,11
1950	3,89	13,68	56,15	20,77	5,51	71,50	18,85	5,93	2,11	1,61
1951	3,86	13,66	56,50	20,53	5,47	70,34	20,00	6,04	2,10	1,52

Tabulka I příloha – pokračování
Struktura žen podle rodinného stavu a počtu dětí; sčítání 2001

generace	jednou vdané ženy					svobodné ženy				
	počet dětí					počet dětí				
	0	1	2	3	4+	0	1	2	3	4+
1952	3,90	13,63	56,98	20,19	5,31	71,83	19,14	5,96	1,63	1,44
1953	3,86	13,90	57,34	19,82	5,08	70,36	20,09	5,99	2,17	1,39
1954	3,62	14,15	57,71	19,38	5,14	68,36	21,44	6,72	2,07	1,41
1955	3,72	14,20	57,74	19,28	5,06	68,67	21,87	6,34	1,98	1,14
1956	3,52	14,28	58,29	18,94	4,98	68,09	22,07	6,65	1,80	1,39
1957	3,48	14,81	57,99	18,70	5,02	68,37	21,52	6,49	2,15	1,48
1958	3,63	14,71	58,76	18,03	4,87	68,96	21,15	6,55	1,78	1,57
1959	3,64	15,08	58,39	18,11	4,78	66,24	23,06	6,96	1,98	1,75
1960	3,55	15,68	58,63	17,40	4,75	64,82	24,24	7,21	2,10	1,62
1961	3,50	16,18	58,83	16,87	4,62	66,72	23,03	6,80	2,02	1,43
1962	3,53	17,07	59,00	16,26	4,14	67,42	22,99	6,57	1,83	1,19
1963	3,69	18,06	59,22	15,23	3,79	67,95	21,76	7,07	1,71	1,51
1964	3,88	18,88	59,66	14,04	3,55	67,04	22,66	7,06	1,93	1,31
1965	4,11	20,29	59,12	13,29	3,19	67,41	21,94	7,53	1,61	1,50
1966	4,22	21,76	58,73	12,38	2,90	69,58	21,09	6,39	1,52	1,43
1967	4,76	23,60	57,79	11,20	2,65	69,44	21,09	6,61	1,66	1,19
1968	5,54	25,83	56,37	10,01	2,25	72,07	19,64	5,95	1,27	1,07
1969	6,27	28,71	54,41	8,81	1,80	74,83	17,43	5,34	1,44	0,96
1970	7,55	31,87	52,18	7,14	1,26	77,13	16,26	4,47	1,29	0,86

Tabulka II příloha

Průměrný počet dětí na 1 ženu podle rodinného stavu; sčítání 2001

generace	svobodné	vdané	rozvedené	ovdovělé	jednou vdané
1910	0,173	1,816	1,584	2,099	1,909
1911	0,200	2,030	1,722	2,139	1,965
1912	0,185	2,079	1,671	2,124	1,942
1913	0,186	2,019	1,799	2,196	2,019
1914	0,179	2,104	1,853	2,204	2,030
1915	0,226	2,115	1,867	2,224	2,051
1916	0,282	2,122	1,924	2,256	2,087
1917	0,238	2,073	2,062	2,244	2,071
1918	0,288	2,119	1,940	2,311	2,139
1919	0,259	2,204	2,020	2,347	2,177
1920	0,295	2,185	2,010	2,289	2,131
1921	0,232	2,116	2,041	2,286	2,119
1922	0,256	2,084	1,998	2,265	2,090
1923	0,331	2,067	1,983	2,238	2,063
1924	0,251	2,072	1,966	2,233	2,057
1925	0,278	2,069	1,973	2,225	2,052
1926	0,309	2,082	1,971	2,221	2,054
1927	0,294	2,046	2,018	2,218	2,041
1928	0,270	2,084	2,013	2,250	2,075
1929	0,274	2,102	2,000	2,234	2,072
1930	0,305	2,090	1,996	2,228	2,063
1931	0,289	2,082	2,019	2,214	2,055
1932	0,266	2,079	2,037	2,201	2,050
1933	0,264	2,080	2,021	2,221	2,053
1934	0,279	2,084	1,976	2,223	2,053
1935	0,291	2,071	1,980	2,191	2,032
1936	0,313	2,061	1,977	2,188	2,022
1937	0,325	2,071	2,005	2,181	2,028
1938	0,359	2,076	1,996	2,171	2,027
1939	0,355	2,094	1,957	2,178	2,035
1940	0,296	2,092	1,986	2,186	2,037
1941	0,330	2,080	1,908	2,162	2,010
1942	0,310	2,077	1,942	2,152	2,010
1943	0,301	2,076	1,946	2,152	2,010
1944	0,315	2,082	1,913	2,151	2,009

Tabulka II příloha – pokračování

Průměrný počet dětí na 1 ženu podle rodinného stavu; sčítání 2001

generace	svobodné	vdané	rozvedené	ovdovělé	jednou vdané
1945	0,330	2,089	1,940	2,145	2,014
1946	0,337	2,099	1,956	2,142	2,025
1947	0,343	2,106	1,959	2,163	2,033
1948	0,376	2,125	2,002	2,190	2,054
1949	0,371	2,136	2,009	2,196	2,066
1950	0,439	2,144	2,009	2,224	2,072
1951	0,356	2,143	2,013	2,199	2,070
1952	0,392	2,134	2,004	2,209	2,061
1953	0,416	2,123	2,001	2,177	2,052
1954	0,399	2,123	1,996	2,194	2,054
1955	0,422	2,120	1,972	2,191	2,045
1956	0,435	2,119	1,981	2,165	2,048
1957	0,436	2,117	1,959	2,183	2,044
1958	0,455	2,105	1,949	2,119	2,028
1959	0,460	2,103	1,932	2,131	2,024
1960	0,467	2,091	1,914	2,074	2,012
1961	0,507	2,076	1,898	2,122	2,000
1962	0,519	2,053	1,860	2,074	1,973
1963	0,491	2,021	1,825	2,080	1,940
1964	0,464	1,996	1,770	2,038	1,907
1965	0,485	1,964	1,725	1,945	1,870
1966	0,488	1,929	1,700	1,984	1,839
1967	0,494	1,882	1,645	1,950	1,783
1968	0,457	1,825	1,576	1,782	1,714
1969	0,453	1,754	1,511	1,841	1,640
1970	0,407	1,666	1,425	1,698	1,541

Tabulka III příloha

Průměrný počet dětí na 1 ženu podle vzdělání; sčítání 2001

generace	vzdělání				
	základní	střední bez maturity	střední s maturitou	vysoko- školské	variální koeficient %
1910	2,151	1,737	1,432	1,246	24,09
1911	2,197	1,756	1,487	1,368	21,61
1912	2,183	1,773	1,507	1,278	23,05
1913	2,280	1,802	1,567	1,471	20,29
1914	2,298	1,861	1,526	1,295	24,97
1915	2,315	1,901	1,581	1,314	24,24
1916	2,370	1,938	1,591	1,490	21,53
1917	2,361	1,941	1,639	1,429	21,94
1918	2,438	1,986	1,694	1,440	22,65
1919	2,485	2,004	1,631	1,338	26,57
1920	2,425	1,997	1,651	1,423	23,28
1921	2,432	1,942	1,586	1,318	26,49
1922	2,400	1,907	1,594	1,244	27,47
1923	2,372	1,905	1,565	1,258	26,91
1924	2,360	1,884	1,500	1,358	25,28
1925	2,356	1,881	1,541	1,333	25,12
1926	2,370	1,881	1,523	1,361	25,07
1927	2,348	1,891	1,536	1,372	24,19
1928	2,382	1,923	1,556	1,410	23,87
1929	2,388	1,941	1,555	1,444	23,35
1930	2,404	1,923	1,615	1,439	22,92
1931	2,357	1,953	1,601	1,507	20,81
1932	2,341	1,955	1,627	1,479	20,69
1933	2,337	1,957	1,661	1,495	19,84
1934	2,320	1,976	1,682	1,544	18,29
1935	2,287	1,991	1,702	1,535	17,64
1936	2,313	2,045	1,718	1,530	18,27
1937	2,322	2,059	1,737	1,545	17,96
1938	2,315	2,029	1,740	1,543	17,72
1939	2,314	2,036	1,749	1,599	16,46
1940	2,310	2,041	1,754	1,627	15,80
1941	2,278	2,044	1,774	1,618	15,14
1942	2,267	2,054	1,809	1,663	13,70
1943	2,277	2,066	1,817	1,676	13,59

Tabulka III příloha – pokračování
Průměrný počet dětí na 1 ženu podle vzdělání; sčítání 2001

generace	základní	střední bez maturity	střední s maturitou	vysoko- školské	variační koeficient %
1944	2,265	2,077	1,823	1,694	13,01
1945	2,274	2,084	1,853	1,697	12,85
1946	2,300	2,099	1,880	1,710	12,87
1947	2,291	2,098	1,877	1,688	13,19
1948	2,328	2,112	1,909	1,693	13,54
1949	2,326	2,113	1,915	1,729	12,70
1950	2,327	2,114	1,911	1,743	12,48
1951	2,303	2,104	1,924	1,733	12,11
1952	2,288	2,105	1,916	1,740	11,75
1953	2,289	2,089	1,918	1,726	11,97
1954	2,290	2,096	1,899	1,736	11,98
1955	2,279	2,079	1,913	1,740	11,52
1956	2,272	2,090	1,916	1,741	11,39
1957	2,284	2,089	1,908	1,731	11,86
1958	2,273	2,084	1,914	1,711	12,02
1959	2,298	2,084	1,912	1,731	12,06
1960	2,261	2,083	1,894	1,731	11,54
1961	2,257	2,060	1,888	1,734	11,35
1962	2,215	2,043	1,864	1,706	11,26
1963	2,152	2,013	1,832	1,648	11,46
1964	2,101	1,972	1,803	1,632	10,85
1965	2,116	1,935	1,757	1,574	12,61
1966	2,118	1,896	1,711	1,508	14,38
1967	2,068	1,844	1,657	1,407	16,07
1968	1,981	1,795	1,590	1,268	18,41
1969	1,927	1,725	1,505	1,131	21,67
1970	1,789	1,634	1,401	0,976	24,43

Tabulka IV příloha

Procento všech žen podle počtu živě narozených dětí; sčítání 2001

generace	počet živě narozených dětí					
	0	1	2	3	3+	4+
1910	17,02	21,62	33,22	15,49	28,15	12,66
1911	16,17	19,43	35,16	17,02	29,23	12,21
1912	16,34	19,58	34,60	17,22	29,48	12,26
1913	14,72	18,67	35,27	18,29	31,34	13,05
1914	15,05	17,75	35,21	18,78	31,99	13,21
1915	14,23	17,90	35,84	18,47	32,03	13,55
1916	13,44	17,35	36,27	19,03	32,94	13,91
1917	13,94	17,27	36,15	18,82	32,64	13,82
1918	12,33	17,06	36,26	19,76	34,36	14,60
1919	12,12	17,02	35,66	19,79	35,20	15,41
1920	11,67	17,35	37,01	19,61	33,96	14,35
1921	11,68	17,79	37,37	19,59	33,16	13,57
1922	11,65	18,61	37,74	19,14	32,01	12,87
1923	11,05	18,90	38,97	18,87	31,08	12,21
1924	10,86	19,25	39,18	18,86	30,70	11,85
1925	10,44	19,51	39,65	19,17	30,40	11,23
1926	9,82	19,67	40,28	19,33	30,23	10,90
1927	9,69	19,80	41,32	18,64	29,20	10,56
1928	8,92	19,44	41,72	19,36	29,93	10,57
1929	8,45	19,55	42,28	19,54	29,71	10,17
1930	8,19	19,26	43,47	19,44	29,09	9,65
1931	7,87	19,28	44,77	19,26	28,09	8,82
1932	7,49	19,37	45,32	19,23	27,82	8,58
1933	7,37	18,90	46,19	19,16	27,55	8,38
1934	7,15	19,10	46,44	19,19	27,32	8,12
1935	7,04	19,37	47,19	18,83	26,40	7,57
1936	7,06	19,42	47,95	18,33	25,57	7,24
1937	6,81	19,10	48,33	18,68	25,77	7,08
1938	6,89	19,04	48,71	18,38	25,36	6,97
1939	6,74	18,30	49,36	18,83	25,61	6,78
1940	6,70	18,01	49,74	18,86	25,55	6,69
1941	6,69	18,22	50,72	18,19	24,37	6,19
1942	6,88	17,79	51,23	18,08	24,10	6,02
1943	6,70	17,67	51,82	18,29	23,81	5,52
1944	6,75	17,24	52,26	18,29	23,75	5,46

Tabulka IV příloha – pokračování

Procento všech žen podle počtu živě narozených dětí; sčítání 2001

generace	počet živě narozených dětí					
	0	1	2	3	3+	4+
1945	6,72	16,72	52,41	18,78	24,15	5,37
1946	6,61	16,07	53,39	18,68	23,92	5,25
1947	6,63	15,44	53,69	19,15	24,24	5,10
1948	6,58	14,77	53,38	19,87	25,26	5,40
1949	6,42	14,23	54,14	19,85	25,20	5,35
1950	6,45	13,89	54,21	20,08	25,45	5,37
1951	6,47	13,84	54,58	19,81	25,11	5,30
1952	6,54	13,84	54,98	19,48	24,64	5,16
1953	6,47	14,14	55,32	19,12	24,06	4,94
1954	6,53	14,36	55,50	18,63	23,61	4,99
1955	6,64	14,46	55,47	18,53	23,43	4,90
1956	6,37	14,60	56,02	18,19	23,02	4,82
1957	6,48	15,13	55,61	17,93	22,77	4,84
1958	6,74	15,07	56,24	17,25	21,95	4,70
1959	6,95	15,41	55,73	17,29	21,91	4,61
1960	7,16	15,98	55,75	16,54	21,11	4,57
1961	7,07	16,57	55,88	16,02	20,48	4,46
1962	7,16	17,50	55,93	15,42	19,41	3,99
1963	7,81	18,39	55,79	14,37	18,01	3,64
1964	8,25	19,16	56,01	13,20	16,58	3,39
1965	8,86	20,40	55,25	12,42	15,49	3,06
1966	9,50	21,84	54,39	11,50	14,27	2,77
1967	10,71	23,45	53,01	10,29	12,83	2,54
1968	12,35	25,32	51,06	9,11	11,27	2,16
1969	14,08	27,77	48,51	7,93	9,65	1,72
1970	16,87	30,10	45,50	6,29	7,53	1,24

4. Třetí dítě v rodině: plány a realita u žen s různým stupněm vzdělání⁸

Simona Pikálková

V současné době je často diskutována – a zdaleka ne jen mezi demografy – současná historicky nízká úroveň úhrnné plodnosti v České republice (1,14 v roce 2001), která trvá již cca 7 let. Mezi důvody vedoucí k tomuto - větší- nou vnímanému jako nepříznivému - stavu jsou počítány mnohé: od socio-kulturních změn v transformující se české společnosti a z nich se odvíjejících proměn hodnot u mladých lidí až po neuspokojivou státní rodinnou politiku.⁹ Následující analýza je zaměřena na jeden ze zajímavých aspektů reprodukčního chování, totiž třetí dítě v rodině, a to v souvislosti se vzděláním žen. Faktor vzdělání nás zajímal zejména z následujících důvodů: Je známo, že vzdělání poměrně přesně odráží nejen socio-kulturní a ekonomický kapitál jednotlivců a skupin, ale i jejich příslušnost k určitému životnímu stylu (včetně vázanosti na geografické charakteristiky – velká města versus malé obce), hodnotám a postojům. Úroveň vzdělání tak představuje jednu z nejdůležitějších sociologických i demografických charakteristik, která navíc zasahuje takřka do všech sfér zájmu společenských věd: zkoumáme-li různé oblasti sociálního života, vzdělání téměř vždy představuje významný faktor spolupůsobící a utvářející postoje i chování jednotlivců a sociálních skupin.

Součástí studie jsou rovněž postojové a hodnotové orientace týkající se dětí, rodiny a profesionální kariéry u žen s různým stupněm vzdělání. Analýzu doplňuje krátká sonda do problematiky rodinné politiky, přičemž předmětem našeho zájmu je zejména vliv této oblasti na rozhodování o počtu dětí a reprodukční chování žen.

Studie vychází z výsledků Šetření rodiny a reprodukce 1997 za Českou republiku, zkoumaný soubor činí 1735 žen ve věku 15 až 44 let. Byl použit

⁸ Zpracováno v rámci grantu „Změny plodnosti a rodinného chování v souvislosti se současnou sociální transformací ČR“ podpořeného GA AV ČR, č. IAA7028101.

⁹ Pro lepší porozumění současné nízké úrovni porodnosti v ČR viz práce J. Rychtařkové a L. Rabušice.

původní soubor individuálních záznamů za ženy.¹⁰ Jsme si samozřejmě vědomi skutečnosti, že analyzovaná data jsou cca šest let stará a neodrážejí tak nejnovější vývoj v reprodukčním chování, resp. postojových orientacích žen - novější data srovnatelné kvality však bohužel nejsou k dispozici. Na druhé straně však lze předpokládat, že některé charakteristiky, které byly předmětem našeho zájmu, se v horizontu několika let příliš nemění. Pohled do nedávné minulosti tak může představovat zajímavý příspěvek do současných debat o rodině a reprodukčním chování. V této nedávné minulosti lze navíc jasně spatřovat kontinuitu se současnými trendy.

Při rozboru výsledků je nutné si uvědomit, že se jedná v podstatě o historickou analýzu – ženy byly dotazovány nejen na své plány a očekávání, ale i na svou „reprodukční minulost“. Naše závěry se tak z velké části týkají generací, které realizovaly svou plodnost v období **70. až 80. let**.

Vzdělání a chtěný počet dětí

Rozhodování o počtu dětí u žen představuje bezesporu komplikovaný proces, do něhož vstupují různé faktory – jejich váha se navíc s postupujícím věkem (často velmi radikálně) mění. Plány ohledně počtu dětí tak vždy ve velké míře odrážejí aktuální situaci ženy – která je zase ve významné míře ovlivňována demografickými (zejména věk), geografickými i socio-kulturními charakteristikami (vzdělání, charakter orientační rodiny, ekonomická situace, příslušnost ke statusové vrstvě atd.). Nás mezi těmito faktory zajímá dosažené vzdělání: jak právě ono ovlivňuje (či zda vůbec ovlivňuje?) plánovaný, či lépe „chtěný“ počet dětí u žen?

Ve chtěném počtu dětí jsou zahrnuty jak ženy bezdětné („kolik dětí chcete mít?“), tak ty, které již děti mají („kolik *dalších* dětí ještě chcete mít?“) – ukazatel tak syntetizuje měnící se očekávání a postoje žen spolu se stoupajícím věkem a „přibýváním“ dětí. Z celkového souboru 1735 bylo 469 žen bezdětných (27 %). Z těchto 469 žen více než 90 % chtělo mít do budoucna

¹⁰ Koncem roku 1997 uskutečnil Český statistický úřad ve spolupráci s výzkumnou agenturou Sofres-Factum „Šetření rodiny a reprodukce“. Toto šetření bylo realizováno v rámci mezinárodního projektu Family and Fertility Surveys a doposud se ho zúčastnilo 21 zemí z Evropy spolu s USA a Kanadou, tzn. celkem 23 zemí. Výsledky za Českou republiku vydal Český statistický úřad v edici „Zprávy a rozborů“, v publikaci Podrobné výsledky Šetření rodiny a reprodukce (1997). Podle mezinárodně doporučené metodiky byl průzkum zaměřen především na ženy ve fertilním věku, stejné otázky však byly položeny také souboru mužů-partnerů.

Chtěný počet dětí podle dosaženého vzdělání: ženy ve věku 18 - 29 let a 30 - 44 let, sloupcová procenta

Třetí dítě v rodině: plány a realita u žen s různým stupněm vzdělání

Chtěný počet dětí v rodině	Věková skupina 18 - 29 let						Věková skupina 30 - 44 let					
	Vzdělání (%)			Celkem			Vzdělání (%)			Celkem		
	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	terciární	abs.	%	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	terciární	abs.	%
Jedno	10,5	11,9	11,4	14,9	75	11,8	12,0	16,2	17,8	21,3	147	16,9
Dvě	47,4	69,6	61,6	55,3	402	63,0	37,0	54,8	62,3	65,7	494	56,8
Tři	17,5	9,9	9,6	14,9	69	10,8	38,0	24,6	16,9	6,5	183	21,1
Více než tři	7,0	1,6	1,4	2,1	13	2,0	12,0	3,4	2,4	3,7	36	4,1
Jedno nebo dvě	3,5	1,2	6,4	4,3	25	3,9	-	0,3	0,3	1,9	4	0,5
Jedno nebo tři	-	0,8	1,4	6,4	9	1,4	-	-	-	-	-	-
Dvě nebo tři	7,0	2,8	5	-	25	3,9	0,9	-	-	-	1	0,1
Ostatní	-	0,4	1,4	2,1	6	0,9	-	0,3	0,3	0,9	2	0,2
Neví, neodpov.	7,0	2,0	1,8	-	14	2,2	-	0,3	-	0,9	2	0,2
Celkem (%)	100	100	100	100	x	100	100	100	100	100	x	100
N	57	253	281	47	638	x	108	321	332	108	869	x

dítě, pouze necelá 4 % rozhodně odpověděla, že děti nechce. Rozhodnutí nemít děti přitom nijak neovlivňovala výše dosaženého vzdělání. Zanedbatelný podíl žen, které plánují zůstat bezdětné, koresponduje se zjištěními z průzkumu „Mladá generace 1997“, kdy pouze cca 2 % svobodných žen ve věku 18 – 30 let odpověděla, že neplánuje děti [Fialová aj., 2000: 92].

Tabulka 1 ukazuje chtěný počet dětí pro mladé ženy ve věku 18 – 29 let v porovnání se staršími ženami ve věku 30 – 44 let podle vzdělání ženy.

Analýza chtěného počtu dětí u žen s různým stupněm vzdělání poukázala na zajímavou skutečnost: struktura odpovědí diferencovaná podle vzdělání je výrazně odlišná u žen v mladší a starší věkové kategorii. Z dat vyplývá, že plánovaný či chtěný počet dětí prochází spolu se stoupajícím věkem určitým vývojem: mladé ženy, kde je ještě podstatný podíl bezdětných (44 % žen v dané věkové skupině 18 – 29 let), se ve svých plánech a očekáváních liší od starších žen, které již zpravidla dítě či děti mají. I když v obou věkových skupinách chce většina žen dvě děti (výjimku tvoří ženy se základním vzděláním), s věkem se mění zastoupení těch, kdo plánují pouze jedno dítě a tři děti. Tento vývoj má však odlišný, přesněji přímo **opačný charakter u žen s vyšším a nižším vzděláním**.

Mladé ženy vysokoškolačky oproti svým vrstevnicím se středním vzděláním ještě poměrně často plánovaly tři děti – 15 % vysokoškolaček oproti 10 % středoškolaček – ve starší věkové skupině však tři děti chce již jen 6,5 % vysokoškolaček, což je několikanásobně méně zejména oproti ženám se základním vzděláním (38 %), ale i oproti středoškolačkám s maturitou (17 %). Ve starší věkové skupině 30 – 44 let tak již platí jednoznačný trend, totiž že spolu s rostoucím vzděláním klesá podíl těch, které chtějí tři děti, a to velmi výrazně. Vedle toho v této věkové kategorii spolu se zvyšujícím se vzděláním stoupá podíl žen, které chtějí pouze jedno dítě v rodině: 21 % vysokoškolaček oproti 12 % žen se základním vzděláním.

Zcela opačný trend než u vysokoškolaček nalezneme u žen s nejnižším základním vzděláním: s rostoucím věkem zde roste zastoupení těch, které chtějí tři a více než tři děti. Zatímco ve věku 19 – 29 let chce tři děti jen necelá pětina žen se základním vzděláním, u 30 – 44letých je to již 38 %. Vyučené bez maturity i středoškolačky s maturitou se z námi sledovaného hlediska řadí spíše k ženám se základním vzděláním: spolu s věkem roste podíl žen, které chtějí tři děti, výrazně zejména u vyučených bez maturity. I v těch-

to dvou kategoriích se však zároveň zvyšuje zastoupení žen, které chtějí jedno dítě, ne však tak výrazně jako u vysokoškolaček.

Analýza ukázala, že plány a očekávání žen ohledně počtu dětí v rodině se v souvislosti s rostoucím věkem **mění podle různých schémat v závislosti na stupni dosaženého vzdělání**, přičemž výrazně oddělené skupiny tvoří zejména ženy se základním vzděláním na jedné straně a vysokoškolačky na druhé. Zatímco ženy se základním vzděláním spolu se stoupajícím věkem častěji preferují tři, popř. čtyři děti v rodině, u vysokoškolaček naopak podíl těch, které by chtěly tři děti, dramaticky klesá ve prospěch dvou dětí a jednoho dítěte v rodině. V době plánování rodiny, tzn. v mladém věku 18 – 29 let, je přitom varianta tří dětí v rodině u této skupiny žen častější než u středoškolaček. Pokud se zaměříme pouze na vysokoškolačky, u nichž se pokles chtěného počtu dětí spolu s rostoucím věkem projevil nejvýrazněji, jsme nutně konfrontováni s následující otázkou: jaký faktor či faktory stojí v pozadí tohoto názorového vývoje? Zdá se, že ženám něco „brání“ realizovat své plány či očekávání; jak významnou úlohu zde hrají právě vnější faktory, bude předmětem další analýzy.

V následující části se zaměříme na některé souvislosti skutečně realizované plodnosti žen, konkrétně plodnosti třetího pořadí u žen s různým stupněm vzdělání.

Pravděpodobnost narození třetího dítěte u žen s různým stupněm vzdělání: Coxův regresní model

Jak se očekávání a plány žen skutečně realizují? Počet dětí v rodině je do značné míry ovlivněn právě výší dosaženého vzdělání [Fialová, 1994] - zde jsme se však zaměřili konkrétně na třetí dítě v rodině. Zajímá nás, jakou roli hraje vzdělání mezi faktory, které působí na to, zda žena má či bude mít třetí dítě, tzn. do jaké míry je pravděpodobnost narození třetího dítěte u ženy ovlivněna jejím vzděláním? Nebo je vzdělání jen jedním z mnoha faktorů formujících reprodukční chování a síla jeho vlivu je srovnatelná s ostatními socio-kulturními a ekonomickými charakteristikami?

K analýze těchto skutečností jsme použili Coxův regresní model a mezi charakteristiky vstupující do modelu jsme kromě vzdělání ženy zařadili následující faktory: generace/rok narození ženy, velikostní kategorie obce,

příslušnost k náboženské obci, charakter orientační rodiny, počet sourozenců, interval mezi narozením prvního a druhého dítěte, věk při narození druhého dítěte a existence „nového partnera“, tzn. jiného, než se kterým měla druhé dítě.

K metodologii

Coxovy modely patří do kategorie **modelů proporcionálních rizik**, a tím i do skupiny (hazardních) regresních modelů. Podrobněji se metodikou těchto modelů zabýváme v příloze.

V našem případě měří vyvinutý regresní model standardizované riziko přechodu z počátečního stavu, tzn. ze stavu, kdy žena má dvě děti, do stavu, kdy má tři děti. Toto riziko lze vyjádřit jako pravděpodobnost, že se ženě narodí v následujícím měsíci třetí dítě, a to za předpokladu existence určitých jejích **individuálních charakteristik** (nezávislé proměnné, viz dále) a za předpokladu, že se jí třetí dítě nenarodilo ve stávajícím měsíci. Rizika jsou očištěná od vlivu ostatních proměnných. Coxovy modely umožňují odhad rizik s ohledem na jejich měnící se charakter v průběhu času – rizika jsou odhadována jako měnící se ve sledovaném čase.

Studovanou událostí (závislou proměnnou) je narození třetího dítěte, resp. uvedené datum narození třetího dítěte. V rámci našeho sledování se českým ženám narodilo celkem 188 třetích dětí.

Čas přechodu od narození druhého k narození třetího dítěte měříme v celých měsících. Sledované období začíná (tzn. žena se dostává do sledování) narozením druhého dítěte a končí (tzn. žena „vypadne“ ze sledování) v případě, vyskytne-li se jedna z následujících událostí, přičemž nezáleží na tom, která z nich se stane jako první: pokud se ženě narodí třetí dítě; pokud od data narození druhého dítěte uplyne více než 15 let; resp. doba provedení rozhovoru, tzn. listopad 1997.

Proměnné vstupující do modelu

Pravděpodobnost, že se ženě narodí třetí dítě, závisí na mnoha demografických i sociálních faktorech, často propletených ve složité síti vztahů, přičemž ne všechny lze pomocí dostupných statistických metod určit. Výběr faktorů je

také vždy omezen typem a charakterem dat. S cílem postihnout co nejlépe komplexní problematiku sledovaného aspektu rodinného chování žen jsme do našeho modelu zařadili následující faktory (nezávislé proměnné):

- Nejvyšší dokončené vzdělání: základní (ISCED 2); vyučena bez maturity (ISCED 3C referenční kategorie); vyučena s maturitou (ISCED 3A, 3B); vysoká nebo vyšší odborná škola (ISCED 5A, 5B, 6)
- Generace: 1952 – 1959; 1960 – 1969; 1970 – 1982 (referenční kategorie)
- Velikostní kategorie obce: do 9 999 obyvatel; 10 000 – 999 999 obyvatel; 1 mil. a více obyvatel (referenční kategorie)
- Skutečnost, zda respondentka je praktikující věřící, tzn. zda se pravidelně účastní bohoslužeb: bohoslužeb se účastní alespoň jednou týdně; bohoslužeb se účastní méně často než jednou týdně (referenční kategorie)
- Charakter orientační rodiny respondentky: vyrůstala v úplné rodině s oběma rodiči; vyrůstala v neúplné rodině s jedním rodičem, popř. jinak (referenční kategorie)
- Počet dětí v orientační rodině respondentky: 5 a více dětí je referenční kategorie
- Interval mezi narozením prvního a druhého dítěte (v měsících): 8 – 18; 19 – 24; 25 – 30; 31 – 36 (referenční kategorie)
- Věk při narození druhého dítěte: 19 let a méně; 20 – 24 let; 25 – 29 let; 30 a více let (referenční kategorie)
- Skutečnost, zda respondentka měla třetí dítě s jiným partnerem než druhé, pokud neměla třetí dítě, tak fakt, zda žije s jiným partnerem než v době, kdy měla druhé dítě: pokud ne = referenční kategorie

Výsledky

Coxova regresní analýza ukázala následující: na pravděpodobnost, že se ženě narodí třetí dítě, má ze všech sledovaných proměnných největší vliv jednak vzdělání ženy, jednak skutečnost, zda je praktikující věřící. Standardizovaný (očištěný) vliv ostatních faktorů vstupujících do modelu byl buď výrazně menší, nebo se vůbec neprojevil jako signifikantní.

Pravděpodobnost narození třetího dítěte v rodině úměrně klesá spolu se stoupajícím vzděláním, přičemž tento pokles je velmi výrazný. Relativní šance, že žena bude mít třetí dítě, je u žen se základním vzděláním o 113 % větší než 90

u vyučených bez maturity, ale pouze 73procentní u středoškolaček s maturitou a jen 56procentní u vysokoškolaček – vzhledem ke stejné referenční skupině žen vyučených bez maturity. Ženy, které se účastní bohoslužeb alespoň jednou týdně, mají 2,37 krát větší šanci, že se jim narodí třetí dítě, než ostatní ženy. Skutečnost, že příslušnost k náboženské obci má vliv na počet dětí v rodině, není nová [Fialová aj., 2000: 69, 91] a souvisí s odlišnými hodnotami a životním stylem této skupiny žen.

Signifikantní vliv na plodnost třetího pořadí má rovněž počet dětí v orientační rodině ženy, konkrétně fakt, zda dotyčná vyrůstala jako jedináček. Ženy, které nemají žádného sourozence, mají pouze 72procentní pravděpodobnost, že budou mít třetí dítě, vzhledem k ženám, které pocházejí z pěti a více sourozenců. Závislost plánovaného i konečného počtu dětí na počtu sourozenců potvrdily i další české [viz Fialová aj, 2000] i zahraniční [Pinnelli aj., 2000] výzkumy.

Konečně, pokud žena měla své druhé dítě relativně brzy, konkrétně do svých 20 let, šance, že bude mít třetí dítě, se zvyšuje o 56 %.

Ostatní proměnné, tzn. generace, velikostní kategorie obce, skutečnost, zda žena pochází z úplné či neúplné rodiny, interval mezi narozením prvního a druhého dítěte a existence nového partnera (viz *metodika-proměnné vstupující do modelu*), neměly na pravděpodobnost narození třetího dítěte signifikantní vliv, tzn. „čistý“ vliv těchto faktorů na sledovanou událost nebyl prokázán.

Tabulka 2

Pravděpodobnost narození třetího dítěte, ženy, 1997 (Coxova regrese)

Faktory	Kategorie	Exp (B)
Nejvyšší dokončené vzdělání	základní	2,13**
	(vyučena bez maturity)	1
	vyučena s maturitou	0,73*
	VŠ nebo VOŠ	0,56*
Generace	1952 - 1959	0,89
	1960 - 1969	1,07
	(1970 - 1982)	1
Velikostní kategorie obce	do 9 999 obyvatel	0,87
	10 000 - 999 999	1,24
	1 mil. a více	1
Je praktikující věřící?	Bohoslužeb se účastní alespoň 1x týdně	2,37**
	(Bogoslužeb se účastní méně často než 1x týdně)	1
Orientační rodina: úplná a neúplná	Úplná rodina	0,97
	(Neúplná rodina)	1
Počet dětí v orientační rodině	1	0,72*
	2	0,96
	3	0,91
	4	1,10
	(5 a více)	1
Interval mezi narozením 1. a 2. dítěte (v měsících)	8 - 18	1,11
	19 - 24	1,15
	25 - 30	0,98
	(31 - 36)	1
Věk při narození 2. dítěte	19 let a méně	1,56*
	20 - 24 let	1,04
	25 - 29 let	1,00
	(30 let a více)	1
Nový partner 1): ano & ne	Ano	1,03
	(Ne)	1

metoda = ENTER

* statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,001

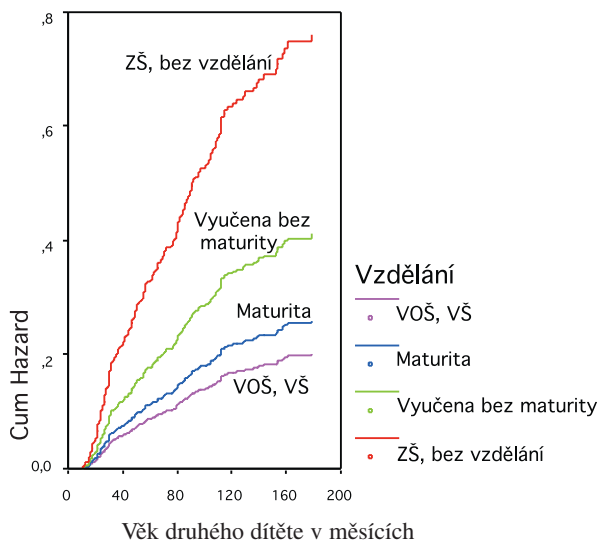
** statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,05

Referenční kategorie jsou uvedeny v závorkách.

1) Nový partner: zda má třetí dítě s jiným partnerem než druhé, nebo, pokud nemá třetí dítě, zda žije s jiným partnerem než v době, kdy měla druhé dítě.

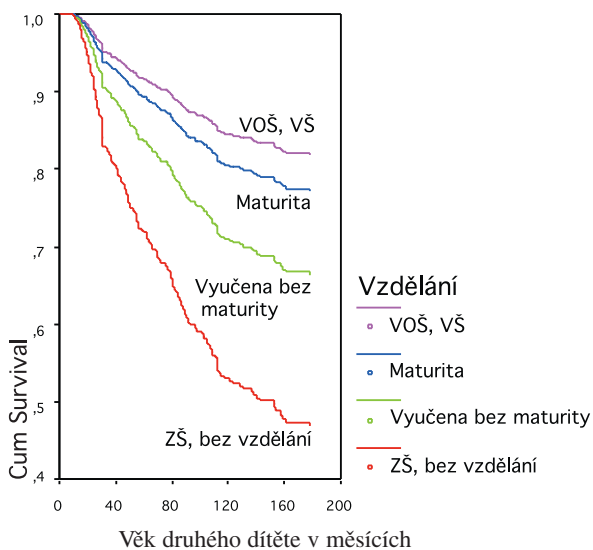
Graf 1

Hazard function: druhé & třetí dítě

Graf 2

Survival Function: druhé & třetí dítě

Mezi faktory, které ovlivňují pravděpodobnost narození třetího dítěte v rodině, se vzdělání projevilo jako **jeden ze dvou nejvýznamnějších** – spolu s příslušností k náboženské obci. Síla vlivu vzdělání dokonce jednoznačně převýšila tradiční demografické charakteristiky jako je generace, věk při narození druhého dítěte, interval mezi prvním a druhým dítětem. Rovněž další socio-kulturní charakteristiky se ukázaly jako relativně podružné ve srovnání s vlivem, jaký má na plodnost třetího pořadí právě vzdělání. Co se týče průběhu této závislosti, data potvrdila některé starší analýzy [Fialová, 1994] ve smyslu **negativního vlivu stoupajícího vzdělání na počet dětí**. Ženy vysokoškolačky se dvěma dětmi mají pouze 56procentní šanci, že budou mít třetí dítě ve srovnání s ženami, které jsou vyučené bez maturity. Naopak vzhledem ke stejné referenční kategorii je riziko narození třetího dítěte u žen s nejnižším vzděláním více než dvojnásobné. Obdobné skutečnosti vyplývají rovněž z dat diferenční plodnosti ze Sčítání lidu, domů a bytů 2001 [Sčítání 2001].

Jestliže však ženy vysokoškolačky ve věku 18 – 29 let relativně často *chtějí* tři děti (viz výše), ale třetí dítě pak mají významně méně často než méně vzdělané ženy, jaké důvody stojí za touto skutečností? Zvýšená potřeba sebe-realizace, lepší možnosti a potřeba profesního uplatnění, zvýšené nároky na vzdělání svých dětí a odlišný životní styl vysokoškolaček zřejmě patří mezi faktory stojící v pozadí těchto trendů. Analýza těchto faktorů včetně toho, zda se k nim mohou řadit i některé další skutečnosti, je předmětem následujících kapitol.

Názory na rodinu a profesní kariéru u žen s různým stupněm vzdělání

Tabulka 3
Jak důležité jsou pro Vás následující věci? Ženy ve věku 25 – 44 let, průměry na třibodové škále
(1 – velmi důležité, 2 – dost důležité, 3 – nedůležité)

	Vzdělání				Celkem	N
	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	VŠ, VOŠ		
		2,15	2,12			
Mít dost času pro sebe a vlastní zájmy	2,15	2,12	2,05	1,99	2,08	1 200
Být vážen mimo rodinu, včetně ocenění práce	2,16	2,14	2,09	1,99	2,10	1 174
Mít dostatečné příjmy	1,55	1,52	1,62	1,67	1,58	1 206
Usilovat o seberealizaci	2,38	2,20	2,12	1,95	2,16	1 161
Být schopen poskytnout dostatečnou péči a pozornost dětem	1,51	1,54	1,46	1,39	1,49	1 200
Mít profesionální kariéru	2,73	2,65	2,54	2,29	2,57	1 174
Mít kompletní a šťastný rodinný život	1,40	1,44	1,41	1,34	1,41	1 197
Žít v pěkném, prostorném domě	1,83	1,90	1,92	2,03	1,92	1 200
Být schopen poskytnout dětem plné vzdělání	1,58	1,42	1,33	1,31	1,39	1 205

Tabulka 3 ukazuje důležitost některých položek týkajících se jednotlivých oblastí života (rodinný život, profesní kariéra, péče o děti, finance atd.) u žen s různým stupněm vzdělání. Z dat jednoznačně vyplývá zvyšující se potřeba seberealizace a profesní kariéry spolu se stoupajícím vzděláním žen. Rozdíly jsou patrné zejména mezi ženami s nejvyšším a nejnižším vzděláním. Vysokoškolačky také relativně více zdůrazňovaly potřebu poskytnout dostatečnou péči a pozornost dětem a zejména potřebu poskytnout dětem plné vzdělání ve srovnání s méně vzdělanými ženami. Spolu s rostoucím vzděláním stoupal rovněž význam položek „mít dost času pro sebe a vlastní zájmy“ a „být vážen mimo rodinu, včetně ocenění práce“. Naopak důležitost faktorů vážících se k materiálnímu a finančnímu zabezpečení (mít dostatečné příjmy, žít v pěkném a prostorném domě) klesala spolu s rostoucím vzděláním žen. Význam přisuzovaný „kompletnímu a šťastnému rodinnému životu“ byl vysoký u všech sledovaných skupin žen - mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi nebyly nalezeny výrazné rozdíly.

Z našeho pohledu je důležité, že rozdíly mezi ženami se nejjasněji vyprofilovaly ve faktorech týkajících se **seberealizace, profesní kariéry a potřeby poskytnout dětem vzdělání**. Spolu s vyšší vzdělání u žen výrazně stoupá potřeba profesního uplatnění a seberealizace v oblastech mimo rodinu; tato potřeba pak kulminuje u vysokoškolaček. Zmíněné skutečnosti potvrzují i explicitní postoje žen v otázce skloubení profesní kariéry, resp. spokojenosti se svým životem, a konkrétního počtu dětí (viz tabulky 4 a 5).

Tabulka 4

Kolik dětí by člověk mohl mít a ještě mít profesionální kariéru? Ženy ve věku 25 – 44 let, sloupcová %

	Vzdělání				Celkem
	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	VŠ, VOŠ	
Žádné dítě	14,8	18,1	25,2*	20,4	20,9
Jedno dítě	12,5	14,2	19,2	22,4	17,0
Dvě děti	10,2*	22,9	21,9	30,6*	22,1
Tři a více dětí	5,5*	2,4	1,4	3,4	2,5
Nezáleží na počtu dětí	41,4*	31,2	24,6*	19,0*	28,2
Neví/neodpov.	15,6	11,3	7,6	4,1	9,4
N	128	459	484	147	1 218

* statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,01

Tabulka 5**Kolik dětí by člověk mohl mít a ještě být spokojen se svým životem a být šťasten?****Ženy ve věku 25 – 44 let, sloupcová %**

	Vzdělání				Celkem
	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	VŠ, VOŠ	
Žádné dítě	0,8	0,4	1,2	1,4	0,9
Jedno dítě	3,9	8,1	6,4	8,2	7,0
Dvě děti	20,3	29,0	28,9	21,1	27,1
Tři a více dětí	10,9*	7,0	4,3*	4,1	6,0
Nezáleží na počtu dětí	60,9	53,4	55,2	63,9	56,2
Neví/neodpov.	3,1	2,2	3,9	1,4	2,9
N	128	459	484	147	1 218

* statisticky signifikantní na hladině významnosti 0,01

Rozdílné postoje ke skloubení profesní kariéry a rodinného života se jasně ukázaly v odpovědích na přímou otázku „Kolik dětí by člověk mohl mít a ještě mít profesionální kariéru?“. Nejvýraznější rozdíly se objevily v kategorii „nezáleží na počtu dětí“: zatímco 41 % žen se základním vzděláním si myslí, že na počtu dětí nezáleží, chce-li mít žena profesionální kariéru, u žen se středním vzděláním s maturitou je to jen 25 % a u vysokoškolaček pouhých 19 %. Oproti tomu spolu s rostoucím vzděláním stoupal počet žen, které uvedly jedno a dvě děti, ženy se základním vzděláním uváděly významně častěji naopak tři a více dětí. Je zajímavé, že nejvyšší podíl žen, které si myslí, že člověk nemůže mít žádné dítě, chce-li mít profesionální kariéru, se objevil mezi středoškolačkami s maturitou (25 %, u vysokoškolaček 20 %, u žen se základním vzděláním 15 %). Lze shrnout: u žen s nejnižším vzděláním existuje velká část těch, které nepovažují počet dětí za rozhodující v možnosti dosáhnout profesionální kariéry; spolu s rostoucím vzděláním pak podíl takto smýšlejících žen výrazně klesá ve prospěch těch, které uvádějí žádné, jedno, max. dvě děti. Možnost profesionální kariéry podmíněnou žádným dítětem uvádějí nejčastěji středoškolačky s maturitou, zatímco vysokoškolačky se kloní spíše k variantě jedno nebo dvě děti.

Rozdíly mezi ženami se objevily i v odpovědích na otázku „Kolik dětí by člověk mohl mít a ještě být spokojen se svým životem a být šťasten?“, a to zejména v kategorii „tři a více dětí“. Zatímco téměř 11 % žen se základním

vzděláním se domnívá, že člověk by mohl mít tři a více dětí a ještě být spokojen a šťasten, u středoškolaček s maturitou je to jen 4,3 % a u vysokoškolaček 4,1 %.

Je zřejmé, že spolu se zvyšujícím se vzděláním se u žen projevuje stoupající potřeba profesionálního uplatnění a vlastní seberealizace (zajímavé je, že potřeba hmotného zabezpečení naopak spíše klesá – důvodem zde však nemusí být jen slabší materialistická orientace středoškolaček a vysokoškolaček, ale také fakt, že ve srovnání s méně vzdělanými ženami mají vysokoškolačky s finančním zabezpečením relativně menší problémy). Rostoucí vzdělání však působí na postoje žen i v jiném smyslu: zároveň s ním se mění názor na skloubení profesionální kariéry, resp. šťastného, spokojeného života, a rodiny, resp. dětí. Dá se říci, že čím vzdělanější žena, tím jasnější postoj zaujímá k otázce skloubení kariéry a dětí: **výrazně častěji se domnívá, že děti představují významný faktor v profesním životě ženy** (tzn. že „na počtu dětí záleží“, viz tab. 4) a ačkoli jakousi pomyslnou „kariérovou“ hranici tvoří dvě děti, poměrně velká část vysokoškolaček a středoškolaček se domnívá, že člověk může mít pouze jedno nebo dokonce žádné dítě, chce-li mít profesionální kariéru. Ve srovnání s méně vzdělanými ženami tak výrazně větší část středoškolaček a vysokoškolaček považuje děti (nejen tři a více, ale i jedno nebo dvě) za překážku kariéry. V případech tří a více dětí pak i za faktor bránící šťastnému, spokojenému životu – zde lze však předpokládat, a data to i potvrdila, že vzdělanější ženy mají zejména vyšší potřebu poskytnout dětem dostatečnou péči, pozornost a také plné vzdělání, čehož lze u většího počtu dětí dosáhnout obtížněji.

Rodinná politika: významný faktor v procesu reprodukčního chování?

Sledujeme-li reprodukční chování žen a faktory, které toto chování ovlivňují – včetně postojových a názorových orientací žen, nelze se vyhnout tématu, které s rodinným chováním bezesporu také úzce souvisí, totiž rodinné politice. Tato oblast je svým založením a úlohou, jakou hraje v procesu reprodukčního chování, do značné míry specifická a rozbor rodinné politiky versus reprodukčního chování žen by určitě vydal na samostatný článek. Není naším cílem se zde podrobně věnovat problematice rodinné politiky;

z hlediska rozsahu a zaměření této studie to ani není možné. Přesto bychom se rádi ve stručnosti zmínili o jednom významném aspektu rodinné politiky: totiž o roli, jakou tato oblast hraje v rozhodování o počtu dětí.

Dobrý příklad toho, jak může rodinná politika ovlivňovat vzorce reprodukčního chování, lze nalézt ve studii D. Cormanové, která zkoumala rodinnou politiku jako jeden z faktorů ovlivňujících pravděpodobnost narození třetího dítěte u žen a u mužů ve Švédsku a ve Francii [viz Corman, 2000]. Významný **vliv rodinné politiky na reprodukční chování žen a mužů** vyšel najevo prostřednictvím faktoru vzdělání. Ve Švédsku vysoké vzdělání nepředstavuje překážku narození třetího dítěte: ženy vysokoškolačky zde mají zhruba stejnou pravděpodobnost, že se jim narodí třetí dítě, jako ženy se základním vzděláním [Corman, 2000: 6]. Oproti tomu francouzské ženy, které mají univerzitní diplom, mají vůbec nejnižší pravděpodobnost narození třetího dítěte ze všech vzdělanostních skupin: cca poloviční než ženy se základním vzděláním. Slabý vliv vzdělání na pravděpodobnost narození třetího dítěte u švédských žen signalizuje, že profesionální kariéra již nepředstavuje takovou „hrozbu“ pro rodinný život tam, kde stát usnadňuje a podporuje různé formy participace žen-matek na pracovním trhu (zejména částečné úvazky) a nabízí možnosti, jak skloubit profesionální kariéru s výchovou dětí.¹¹ Naproti tomu vysoce vzdělané ženy ve Francii mají méně možností, jak skloubit svůj profesionální život s rodinným, a jsou proto méně „ochotny“ mít více dětí než dvě.

Co se týče **vlivu vzdělání na narození třetího dítěte u mužů**, vyšly najevo obdobné skutečnosti jako u žen. Křivka vlivu vzdělání má ve Švédsku tvar písmena U, zatímco ve Francii tvar písmena J. Relativně vyšší pravděpodobnost pro švédské muže s vysokoškolským diplomem, že budou mít třetí dítě, ve srovnání se stejně vzdělanými Francouzi opět signalizuje lepší

¹¹ Ve Švédsku existuje rozvinutý systém veřejných denních center pro děti předškolního věku, která jsou bezplatná (tzv. „double-socializace“, kdy děti od 3 až 4 let tráví značnou část dne mimo domov v některém ze státních zařízení denní péče o děti), což následně umožňuje matkám malých dětí chodit do zaměstnání, většinou na částečný úvazek. Zaměstnavatelé jsou přitom státem motivováni k tomu, aby participaci rodičů s malými dětmi na pracovním trhu umožňovali. Velmi velkorysý je rovněž systém rodičovské dovolené ve Švédsku, kdy matka či otec, který je doma s dítětem, popř. dětmi, dostává po dobu 12 měsíců 90 % měsíčního platu a dalších šest měsíců určitou fixní částku (v roce 1997 to bylo 60 SEK denně). Rodiče mají dále nárok na 60 dní placeného volna na péči o nemocné dítě. Státní rodinná politika ve Švédsku je rovněž silně orientována na dosažení rovných příležitostí mužů a žen: značná flexibilita v možnostech úprav denní, resp. týdenní, pracovní doby pro rodiče s malými dětmi umožňuje relativně vysokou participaci otců na výchově dětí (podrobněji viz Reconciling Work, 1996).

možnosti skloubit profesionální kariéru a rodinný život ve švédské společnosti než ve francouzské. Rozdílné křivky závislosti narození třetího dítěte na vzdělání mužů také vypovídají o tom, jak důležitý vliv má participace mužů na výchově dětí na individuální reprodukční chování. Úsilí, které Švédsko vynakládá, aby „zapojilo“ otce do výchovy dětí, nese výsledky v podobě vyššího počtu dětí, které tito muži mají. Naproti tomu ve Francii otázka genderové rovnosti není pro tvůrce rodinné politiky prioritou. Je zajímavé, že flexibilita „working arrangements“ a možnosti skloubení rodinného a pracovního života jsou více využívány tzv. „white collars“ než „blue collars“ (přičemž je známo, že tyto možnosti jsou na vyšší úrovni ve Švédsku než ve Francii). Ve Francii jsou to právě muži v pozicích označovaných jako „white collars“, kteří tráví v zaměstnání nejvíce času, což se projevuje ve faktu, že dítě pro ně představuje překážku kariéry. Naproti tomu ve Švédsku muži s nejvyšším vzděláním participují na výchově dětí relativně častěji než muži s nižším vzděláním.

Vraťme se zpět do českého prostředí: rodinná politika v České republice má ke švédskému velkorysému modelu bezesporu velmi daleko. Skloubení práce a výchovy dětí je (pro ženu i pro muže) v českých zemích daleko obtížnější než ve zmíněném Švédsku a vzdělanější ženy tak jsou často nuceny volit mezi kariérou a (dalším) dítětem.¹² Součástí námi analyzovaného Šetření rodiny a reprodukce v roce 1997 byla rovněž část věnovaná rodinné politice – ženy se měly vyjadřovat k jednotlivým opatřením rodinné politiky a u každého z nich uvést, zda jsou pro či proti jejich realizaci.¹³ Relativně nejvíce pozitivně byla ženami hodnocena opatření „lepší podmínky mateřské dovolené pro pracující ženy, které mají malé děti“, „nižší daně z příjmu pro lidi s nezaopatřenými dětmi“, „porodné při narození každého dítěte“ a „podstatné zvýšení měsíčních přídatků na dítě“ (pro tato opatření bylo více než

¹² Oproti jiným státům jsou v českých zemích jen minimálně rozšířeny částečné pracovní úvazky (které jsou výhodné pro matky s malými dětmi), státní systém péče o děti předškolního věku není rozvinutý, peněžní dávky na mateřské dovolené jsou relativně nízké.

¹³ Mezi sledovaná opatření patřila: lepší podmínky mateřské dovolené pro pracující ženy, které mají malé děti; nižší daně z příjmu pro lidi s nezaopatřenými dětmi; lepší denní zařízení péče o děti pro děti do 3 let; lepší denní zařízení péče o děti pro děti od 3 do 5 let; přídatky rodinám s dětmi odstupňované podle příjmu rodiny; porodné při narození každého dítěte; rodičovské příspěvky matkám a otcům, kteří nechodí do práce, protože se chtějí starat o malé děti; podstatné zvýšení měsíčních přídatků na dítě; školní družiny pro školáky, kde by mohli trávit čas před a po vyučování a během prázdnin, pružná pracovní doba pro pracující rodiče s malými dětmi; více a lepší příležitosti pro rodiče s dětmi pracovat na částečný úvazek; podstatné snížení nákladů na vzdělání; lepší bydlení pro rodiny s dětmi; zvyhodněné novomanželské půjčky.

95 % žen ve věku 25 – 44 let). Velkou podporu však měla i opatření snažící se usnadnit matkám pracovní život, zejména „pružná pracovní doba pro pracující rodiče s malými dětmi“ a „více a lepší příležitosti pro rodiče s dětmi pracovat na částečný úvazek“, pro které se vyslovilo okolo 90 % žen. Tato opatření směřující k lepšímu skloubení zaměstnání a péče o děti měla přitom o něco větší podporu mezi ženami s vysokoškolským vzděláním. Naopak některé položky týkající se financí (podstatné zvýšení měsíčních přídavků na dítě, nižší daně z příjmu pro lidi s nezaopatřenými dětmi, lepší bydlení pro rodiny s dětmi či zvýhodněné novomanželské půjčky) byly relativně více upřednostňovány ženami s nižším vzděláním.

Zajímavější informaci než podporu jednotlivým opatřením rodinné politiky však podle našeho názoru přinášejí odpovědi na otázku, zda by realizace vybraných opatření měla dopad na soukromý život žen – viz tab. 6.

Tabulka 6

Pokud by se Vámi vybraná opatření zavedla, měla by jejich realizace dopad na Váš soukromý život? Uveďte, prosím, zda souhlasíte s následujícími výroky, nebo ne:

Bylo by pro mě snadnější mít tolik dětí, kolik jsem zamýšlela
(ženy ve věku 25 – 44 let, sloupcová %)

	Vzdělání				Celkem
	základní, bez vzdělání	střední bez maturity	střední s maturitou	VŠ, VOŠ	
Souhlasí	51,6*	58,4	55,2	65,3*	57,2
Nesouhlasí	29,7	27,5	27,9	24,5	27,5
Neví/Neodpov.	18,7	14,1	16,9	10,2*	15,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	128	459	484	147	1 218

* statisticky signifikantní na hladině 0,01

Téměř 60 % dotázaných žen uvedlo, že by pro ně bylo snadnější mít tolik dětí, kolik zamýšlely, pokud by se jimi vybraná opatření rodinné politiky realizovala. Podíváme-li se zvlášť na jednotlivé kategorie vzdělání, je zřejmé, že tento názor sdílí nejčastěji vysokoškolačky (65 %) a nejméně často ženy se základním vzděláním (52 %), vysokoškolačky navíc mají v této

otázce ze všech vzdělanostních kategorií nejvíce „jasno“ (nejméně často odpovídaly variantou „nevím“). Zdá se, že právě ženy s univerzitním diplomem jsou nejvíce zasaženy nutností volby mezi profesionální kariérou a rodinou a že právě jim tak v českých podmínkách nejvíce chybí taková opatření rodinné politiky, která by tuto volbu činila snadnější.

Proces plánování rodiny je bezesporu velmi komplikovaný a bylo by krajně zjednodušující připisovat hlavní roli při rozhodování o počtu dětí pouze rodinné politice.¹⁴ Nicméně účelem této krátké sondy do oblasti rodinné politiky bylo ukázat, jak silný vliv tato oblast může mít na rozhodování o tom, zda mít (další) dítě, a na skutečné reprodukční chování. Zejména vzdělanější ženy (a jak je vidět na příkladu Švédska i muži) nejvíce ocení možnost skloubení profesionálního života s rodinným, které je dávana jasná priorita ve Skandinávských zemích. Naproti tomu v České republice jsou tyto možnosti (stále?) velmi omezené: lze se domnívat, že **situace v oblasti rodinné politiky je jedním z významných faktorů, které stojí za vysokým podílem nerealizované plodnosti u nás**, tzn. rozdílem mezi plánovaným či „chtěným“ a skutečně narozeným počtem dětí, a to zejména u vysokoškolsky vzdělaných žen.

Závěr

Analýza poukázala na některé skutečnosti vážící se ke vztahu mezi chtěným počtem dětí a následnou reálnou plodností u žen s různým stupněm vzdělání, a to s důrazem na třetí dítě v rodině. Z našich výsledků vyplynulo, že existuje jasný rozpor mezi chtěným a reálným počtem dětí, který nejvýrazněji vystupuje u žen s vysokoškolským vzděláním. Tento rozpor lze dobře demonstrovat na příkladu třetího dítěte v rodině.

Vzdělání lze označit za jeden z nejvýraznějších faktorů, které mají vliv na plodnost třetího pořadí. Podle použitého Coxova modelu pravděpodobnost, že se ženě narodí třetí dítě, prudce klesá spolu s jejím rostoucím vzděláním, tzn. u vysokoškolaček je tato pravděpodobnost nejnižší, u žen se základním

¹⁴Faktory ležící v pozadí nízké úrovně plodnosti v mnoha zemích byly a jsou zkoumány z různých hledisek, viz např. práce Petra McDonalda, který zdůrazňuje důležitost genderové rovnosti v tzv. „family – oriented“ institucích pro zvýšení plodnosti [McDonald 2000:10]. Další diskuze se vedou na poli postmodernismu a pozdního modernismu, např. v rámci sociologické „teorie individualizace“ [viz Možný 1999: 200-208].

vzděláním nejvyšší. Zajímavá je však *konfrontace reálné plodnosti žen s jejich plány a očekáváními* ve věku, kdy ženy běžně začínají plánovat a plánují rodinu (18 – 29 let). Skupina žen s vysokoškolským vzděláním v tomto věku relativně často (častěji než středoškolačky) uváděla, že chce tři děti, a také je poměrně často plánovala. Postupem času však podíl vysokoškolsky vzdělaných žen, které chtějí tři děti, dramaticky klesal a ve věkové skupině 30 – 44 let již byl méně než poloviční oproti kategorii 18 – 29 let. Naproti tomu s věkem rostlo zastoupení vysokoškolaček, které chtějí pouze jedno dítě. Je tak zřejmé, že postoje žen a jejich rozhodování o počtu dětí se s věkem dramaticky mění, přičemž tento vývoj probíhá odlišně u žen s různým stupněm vzdělání.

Analýza ukázala následující: ačkoli ženy vysokoškolačky v mladém věku poměrně často plánují tři děti (téměř tak často jako ženy se základním vzděláním a výrazně častěji než středoškolačky), pravděpodobnost, že se jim následně třetí dítě *skutečně* narodí, je oproti ostatním vzdělanostním kategoriím žen relativně velmi nízká.

Dotkli jsme se rovněž některých faktorů, které zřejmě stojí za zmíněným rozparem mezi plány a reálným chováním žen - vysokoškolaček. Mezi ně patří často diskutovaná potřeba profesního uplatnění a seberealizace, které právě u vysokoškolaček nejvíce vystupují do popředí. Tyto ženy si však také častěji než ostatní myslí, že nelze dost dobře skloubit profesní život s péčí o děti, resp. o *další* (třetí?) dítě, a lze mezi nimi nalézt poměrně velkou část těch, které uvádějí, že člověk může mít pouze jedno dítě nebo dokonce žádné, chce-li zároveň mít profesionální kariéru. Tím se dostáváme k tématu, o kterém jsme se zmínili v poslední části studie – rodinné politice. Právě ta totiž zřejmě funguje jako poměrně silný faktor stojící v pozadí vysokého podílu nerealizované plodnosti vysokoškolaček: 65 % žen s nejvyšším vzděláním uvedlo, že v případě příznivějších možností skloubit pracovní život s péčí o děti by pro ně bylo snadnější mít tolik dětí, kolik zamýšlely.

Zdá se, že odpověď na počáteční otázku „Proč ženy s univerzitním diplomem mají nejnížší pravděpodobnost, že budou mít třetí dítě, i když ho v mladém věku často chtějí?“ leží do značné míry právě zde, totiž v širším kontextu přístupu státu k problematice rodiny a oblasti rodinné politiky. Touto oblastí přitom zdaleka není míněn pouze systém peněžní a sociální pomoci mladým matkám a rodinám, ale také, a to zejména, již několikrát zmiňované

možnosti skloubení pracovního života s rodinným - nebo ještě obecněji *celkový postoj společnosti a státu k zakládání rodiny a výchově dětí.*

Metodická příloha

Coxovy modely patří do kategorie modelů proporcionálních rizik. Coxova regrese se používá k určení vlivu nezávislé proměnné (resp. častěji několika nezávislých proměnných) na proměnnou závislou pomocí určení funkce relativních standardizovaných rizik (hazard function), resp. survival function. Na rozdíl od běžných regresních modelů Coxovy modely zohledňují skutečnost, že tato relativní rizika se ve sledovaném čase mění, protože vliv jednotlivých nezávislých proměnných nemusí být v čase konstantní.

Model lze v nejjednodušší podobě popsat následovně:

$$h(t) = [h_0(t)]e^{(BX)}$$

kde x je dichotomní proměnná, která nabývá hodnot 0 (podmínka není splněna) nebo 1 (podmínka je splněna);

B je regresní koeficient;

e je základ přirozeného logaritmu;

$h_0(t)$ je základní funkce rizik (hazard function) pro $x = 0$ (očekávané riziko v případě, že podmínka není splněna).

Vydělíme-li obě části rovnice $h_0(t)$, získáme:

$$h(t)/h_0(t) = e^{(BX)}$$

$h(t)/h_0(t)$ představuje **relativní riziko** či **míru rizika**; jeho hodnota indikuje, jak se toto riziko mění v případě, že podmínka je splněna, resp. není splněna.

Zlogaritmujeme-li předchozí výraz, dostaneme:

$$\ln[h(t)/h_0(t)] = BX$$

$\ln[h(t)/h_0(t)]$ užíváme k **porovnání relativních standardizovaných rizik** pro případy, kdy podmínka je splněna, resp. není splněna.

Literatura

Corman, D. 2000. *Family Policies, Working Life and the Third Child in Two Low-Fertility Populations: A Comparative Study of Contemporary France and Sweden*. Proceeding of conference: FFS Flagship Conference, Brussels.

Čákiová, E. 2000. „Šetření rodiny a reprodukce - mezinárodní komparace.“ *Demografie* 42 (3): 208 – 218.

Fialová, L. 1994. „Reprodukce v rodinách a mimo ně. (Ze XXIV. demografické konference ČDS).“ *Demografie* 36 (3): 159 – 164.

Fialová, L., D. Hamplová, M. Kučera, S. Vymětalová 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.

McDonald, P. 2000. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition“. *Population Development Review* 20 (3): 427 –439.

Možný I., 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Podrobné výsledky Šetření reprodukce a rodiny (1997), Závěrečná zpráva. ČSÚ, Praha 1998, 260 s.

Pavlík, Z., M. Kučera (eds.) 2002. *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha: PfF UK.

Pinnelli, A., A. De Rose, P. Di Giulio, A. Rossina 2000. *Interrelations between Partnership and Fertility Behaviour*. Proceeding of conference: FFS Flagship Conference, Brussels.

Reconciling Work and Family Life. Supplement to the Official Report from the Swedish Committee on the International Year of the Family. Ministry of Health and Social Affairs, Stockholm 1996.

Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77 – 90.

Sčítání lidu, domů a bytů 2001, ČSÚ, Praha.

Sundstrom, M., F.P. Stafford 1992. „Female Labour Force Participation, Fertility and Public Policy in Sweden.“ *European Journal of Population* 8: 199 – 215.

Van Peer, Ch. 2000. *Desired and Realized Fertility in Selected FFS-Countries*. Proceeding of conference: FFS Flagship Conference, Brussels.

5. Závěr

Dana Hamplová

Předcházející analýzy se pokusily zmapovat vztah mezi vzděláním žen a demografickým chováním a vycházely přitom z předpokladu, že vzdělání je významným socioekonomickým a kulturním faktorem, který ovlivňuje jak postoje, tak reálné chování. Data ze Sčítání lidu a Šetření rodiny a reprodukce naznačují, že nejvyšší dosažené vzdělání sice ovlivňuje plodnost, zvláště narození dětí vyššího pořadí, vztah mezi nejvyšším dosaženým vzděláním a vstupem do manželství však není tak jednoznačný.

Úvodní text analyzuje intenzitu, s níž ženy vstupují do manželství, respektive nesezdaného soužití v souvislosti s nejvyšším dosaženým vzděláním. Celá řada sociologických teorií předpokládá, že lepší pracovní příležitosti vzdělanějších žen ovlivňují jejich sňatkové chování, i když se neshodují na tom, o jaký efekt se jedná. New Home Economics očekává, že pro vzdělanější ženy s vyšším výdělečným potenciálem je manželství méně výhodné, protože cena času, který by věnovaly domácnosti a výchově dětí, je dražší, a vzdělanější ženy proto manželství odkládají nebo odmítají. Valeria Oppenheimerová naopak tvrdí, že vzdělanější ženy jsou na sňatkovém trhu přitažlivější, protože mužům nabízejí lepší finanční perspektivu či pojistku v případě, že muž ztratí práci. Vysokoškoláci se také často označují za nositele nových hodnot, kteří přisuzují vyšší hodnotu nezávislosti a seberealizaci, a tak by se dalo očekávat, že pro ně manželství bude méně přitažlivé.

Česká data z Šetření rodiny a reprodukce podobné předpoklady nepotvrzují. Vyšší vzdělání ovlivňuje časování vstupu do manželství a vede k odkladu sňatků, tato skutečnost ale nesouvisí s rozvojem lidského kapitálu samotného, ale s delší školní docházkou. V okamžiku, kdy vzdělanější ženy opustí školu, vstupují do manželství se stejnou intenzitou jako jejich méně vzdělané vrstevnice.

Analýzy generační plodnosti podle výsledků Sčítání lidu z roku 1991 a 2001 však ukazují, že vzdělání úzce souvisí s plodností žen, a to jak s počtem porozených dětí, tak jejich legitimitou. Intenzita plodnosti souvisí se vzděláním negativně a čím vyššího vzdělání žena dosáhla, tím nižší počet dětí porodila. Nicméně vzdělání ženy nediferencuje bezdětnost, resp. prav-

děpodobnost mít první dítě. Data ze Sčítání lidu rovněž ukazují, že větší variabilita v úrovni plodnosti podle vzdělání matek byla patrná v nejstarších a nejmladších generacích. Generace narozené v letech 1949-1965, které realizovaly svoji reprodukci v komunistickém systému, se lišily průměry porozených dětí v závislosti na vzdělání nejméně. Silná souvislost existuje i mezi vzděláním ženy a legitimitou dítěte. Ačkoliv mnozí autoři předpokládají, že nositelé liberálních trendů a nové hodnotové orientace jsou lidé s vysokoškolským vzděláním, v České republice patří vysokoškoláci k nejkonzervativnější skupině. Zatímco 70 % dětí narozených v roce 2001 ženám se základním vzděláním bylo porozeno mimo manželství, v případě žen s vysokou školou se jednalo jen o 10 %.

Závěrečný text se zaměřuje na specifickou otázku třetího dítěte v rodině, věnuje však pozornost i postojovým a hodnotovým orientacím, které se týkají dětí, rodiny a profesionální kariéry u žen s různým stupněm vzdělání. Data FFS naznačují, že plánovaná bezdětnost je v české společnosti velmi nízká a není charakteristická pro žádnou vzdělanostní skupinu. Rovněž se ukázalo, že mladší ženy (do 30 let) a starší ženy (30-44 let) se liší v tom, kolik dětí chtějí, což může naznačovat jak změnu postojů s tím, jak ženy stárnou, tak kohortní posun a rozdíl mezi ženami, které svoji plodnost realizovaly před rokem 1989, a ženami mladšími. I když v obou věkových skupinách většina žen chce dvě děti, ženy do 30 let a ženy nad 30 let se liší v tom, jak často chtějí jedno nebo tři děti. Mladé vysokoškolačky chtějí tři děti častěji než vysokoškolačky vyššího věku, velmi nízký podíl vysokoškolaček si však myslí, že člověk může mít vyšší počet dětí a být se svým životem spokojen. U žen se základním vzděláním je tato tendence přesně opačná a ženy nad 30 let chtějí tři děti častěji než ženy do 30 let. I když ženy všech stupňů vzdělání považují rodinu za velmi důležitou, vysokoškolačky kladou větší důraz na seberealizaci, kariéru, čas na vlastní zájmy a potřebu poskytnout dětem vzdělání. Vzdělání je rovněž jedním z nejsilnějších faktorů, které ovlivňují, zda se třetí dítě ženě opravdu narodí. Čím vzdělanější žena je, tím nižší pravděpodobnost je, že bude mít třetí dítě.

V závěru lze konstatovat, že plodnost a počet dětí úzce souvisí se vzděláním matky a čím vyššího vzdělání žena dosáhla, tím nižší počet dětí se rozhodla mít. Ženy s vyšším vzděláním mívají často náročnější práci, a je proto v jejich případě náročnější skloubit zaměstnání s péčí o děti, a často proto

Závěr

omezují počet svých dětí. Svoji roli však může sehrávat i určitý samovýběr – ženy, které jsou více prarodinně orientovány, tak často neusilují o vysokoškolské vzdělání.

České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina

Dana Hamplová, Jitka Rychtaříková, Simona Pikálková

Redakce: Anna Čermáková

Návrh obálky: Marcela Jandáková

Sazba a tisk: WOW Praha

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 700 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologický ústav AV ČR

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz